

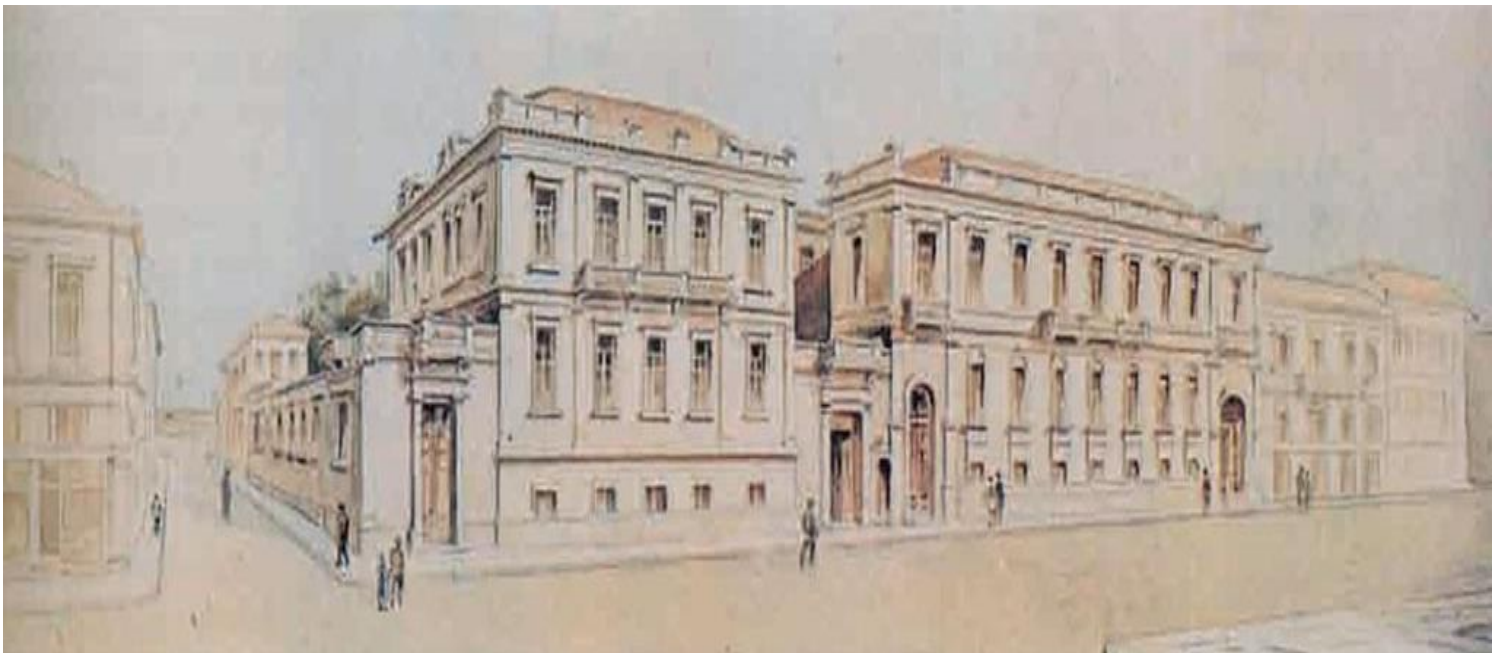

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ :
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ »

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ **ΗΛΙΑ ΣΤ. ΣΜΥΡΛΗ**
Α.Μ. : 1012201603022

Θέμα : «Στόχοι και προσδοκίες της ελληνικής οικονομίας κατά το 19^ο αιώνα».

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : κ. Βασίλειος Λ. Κωνσταντινόπουλος
ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : κ. Θανάσης Χρήστου

Καλαμάτα 2018

Περιεχόμενα

- **Πρόλογος**σελ.5-8
- **Εισαγωγή**.....σελ.9-13

A' Κεφάλαιο

- α.1. Οι Μεγάλες Δυνάμεις και το νέο Ελληνικό Κράτος.....σελ.14-16
- α.2. Η Ελλάδα στο παγκόσμιο σύστημα.....σελ.17-22

B' Κεφάλαιο

- β.1. Η οικονομία της Ελλάδας προεπαναστατικά.....σελ.23-25
- β.2. Η οικονομία της Ελλάδας κατά την απελευθέρωση.....σελ.26-29
- β.3. Η οικονομία της Ελλάδας κατά την οθωνική περίοδο.....σελ.30-32
- β.4. Νέες οικονομικές συνθήκες μετά το 1864.....σελ.33-36
- β.5. Φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις μετά το 1875 έως την πτώχευση του 1893...σελ.37-40

Γ' Κεφάλαιο

- γ.1. Το εμπόριο και η εμπορική ναυτιλία.....σελ.41-45
- γ.2. Η εξέλιξη της βιοτεχνίας και οι νέες βιομηχανικές πόλεις.....σελ.46-52
- γ.3. Η βιομηχανία το 19^ο αιώνα.....σελ.53-56
- γ.4. Η εκμετάλλευση των ορυχείων.....σελ.57-59
- γ.5. Τα δημόσια έργα.....σελ.60-63
- γ.6. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων.....σελ.64-65

Δ' Κεφάλαιο

δ.1. Η διανομή των εθνικών γαιών.....σελ.66-71	σελ.66-71
δ.2. Η σταφίδα και το Θεσσαλικό Ζήτημα.....σελ.72-77	σελ.72-77
δ.3. Η δημιουργία εθνικής οικονομίας και του α' τραπεζικού συστήματος.....σελ.78-81	σελ.78-81
δ.4. Η αγροτική παραγωγή και η Εθνική Τράπεζα.....σελ.82-88	σελ.82-88
δ.5. Τα δάνεια, η χρεοκοπία και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος.....σελ.89-94	σελ.89-94
➤ Επίλογοςσελ.95-97	σελ.95-97
➤ Πηγές και βιβλιογραφίασελ.98-100	σελ.98-100

Αφιερωμένο
στην
Αγγελική

Πρόλογος

Η περίοδος που έχει επιλεγεί προς ανάλυση, είναι μια περίοδος που έχει σημαδευτεί από το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και παράλληλα την προσπάθεια ανασυγκρότησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Πρόκειται για μία περίοδο, που χρονικά αντιστοιχεί στο 19^ο αιώνα, όπου και οι προσπάθειες του νεοελληνικού κράτους “να σηκωθεί στα πόδια του”, πέφτουν αρκετές φορές στο κενό, καθώς τα γεγονότα τρέχουν πιο γρήγορα από ότι τα υπολογίζει.

Παρά τις πρώτες και αρκετές ατελέσφορες προσπάθειες στο βάθος των χρόνων που ακολούθησαν, η Ελλάδα πέρασε από πολλές και διαφορετικές φάσεις κάθε φορά. Αίτιο αυτού του γεγονότος στάθηκε τόσο η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, όσο και οι αρκετοί παράγοντες εξωτερικής φύσεως, οι οποίοι θα λέγαμε με άλλα λόγια ότι δεν άφησαν κανένα περιθώριο στις προσπάθειες της Ελλάδας να ανασυγκροτηθεί και - γιατί όχι - να δείξει και την δυναμική της σε όλες αυτές τις “ξένες” δυνάμεις, δηλαδή του ποιος έπρεπε να είναι πραγματικά ο κυρίαρχος των πραγμάτων..!

Ωστόσο, όπως και θα αναλύσουμε στην συνέχεια, είναι μια περίοδος όπου τα ανεπτυγμένα κράτη της Δύσης, επωφελούμενα των ευκαιριών που τους δόθηκαν, έκαναν ένα βήμα πιο πέρα, όσον αφορά την αναδιοργάνωση και την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της. Στην αντίπερα όχθη, η Ελλάδα πάσχιζε από τα δεινά των καιρών και έψαχνε απεγνωσμένα να επιλύσει ένα σωρό προβλήματα, πάσης φύσεως και ύστερα να εκσυγχρονίσει τις απαρχαιωμένες δομές της και να καταφέρει να βάλει όλα αυτά σε μια τροχιά ανάπτυξης.

Τον καιρό λοιπόν που στις ανεπτυγμένες χώρες γίνονταν σχέδια ανάπτυξης, η Ελλάδα ήταν έξω από το γεωπολιτικό παιχνίδι. Όχι μόνο δεν προλάβαινε να συναγωνιστεί τις άλλες χώρες, αλλά είχε παράλληλα και να αποκρούσει τις καιροσκοπικές ενέργειες των Μεγάλων Δυνάμεων που ήθελαν να “τείνουν χείρα βοηθείας” στην αγκομαχούσα και αγωνιούσα, καθώς επίσης και αγωνιζόμενη, απελπισμένη Ελλάδα. Πώς; Σε όλο αυτό, πρωταρχικό ρόλο διαδραμάτισαν τα δάνεια που έδιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις ως βοήθημα, σε κάθε ευκαιρία που παρουσιαζόταν, για να είναι πιο εύκαιρες οι εμπλοκές των στα εσωτερικά τεκτονόμενα της χώρας.

Το πολιτικό σκηνικό ήταν αρκετά ταραγμένο όλα αυτά τα χρόνια, η οικονομία της χώρας ήταν σε αρκετά άσχημη κατάσταση και η βιομηχανία της ουσιαστικά ανύπαρκτη. Στα χρόνια που ακολούθησαν, πρωταρχικός σκοπός των κύριων

ιθυνόντων ήταν η ανόρθωση και η σταθεροποίηση της οικονομίας, σύμφωνα πάντα με τα πρότυπα της Δύσης. Πώς όμως θα γινόταν εφικτό κάτι τέτοιο; Μόνο μέσω μιας προσπάθειας εκβιομηχάνισης της χώρας και παράλληλα ουσιαστικής απαγκίστρωσής της από το παρελθόν.

Η ιστορική πορεία του νέου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ουσιαστικά ξεκινά από το 1830, καθώς προηγήθηκε μια δεκαετία τουλάχιστον σκληρών αγώνων, μεγάλων καταστροφών και ανθρώπινων απωλειών. Μία οργανωμένη οικονομικά προσπάθεια για την ανασύσταση του νεοελληνικού κράτους τοποθετείται χρονικά στο 1833, όπου και εγκαταστάθηκε η βαυαρική δυναστεία στην Ελλάδα. Βέβαια, είχαν προηγηθεί και τα φιλόδοξα σχέδια του Ιωάννη Καποδίστρια λίγα χρόνια πριν, τα οποία και δεν εφαρμόστηκαν ή μάλλον καλύτερα, δεν πρόλαβαν να εφαρμοστούν στο ακέραιο και συνεπώς να κάμψουν αυτήν την ζοφερή οικονομικο-πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο, αφού δεν έβρισκαν πρόσφορο έδαφος.

Κύριοι στόχοι της νεοσύστατης βασιλείας του Όθωνα στην Ελλάδα ήταν πρώτα απ' όλα η παγίωση της τάξης, η στοιχειώδης λειτουργία του κράτους και η ανοικοδόμησή του, με την περαιτέρω ανάδειξη μιας εύλογης οικονομικής ανάπτυξης. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε εξ αρχής η χώρα, δεν ήταν μόνο η αποκατάσταση των ζημιών που είχε προκαλέσει ο πόλεμος όλα αυτά τα χρόνια, αλλά και η συνεπακόλουθη αναρχία. Σε αυτά, θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμη και το γεγονός ότι όλες οι δομές και οι λειτουργίες της κοινωνίας (όπως για παράδειγμα στον οικονομικό τομέα) ήταν πλήρως απαρχαιωμένες ή δεν συμβάδιζαν καθόλου με τις προόδους που είχαν επιδείξει πολλά από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης την δεδομένη χρονική περίοδο.

Αρκετά από αυτά τα κράτη ζούσαν ήδη τη δική τους βιομηχανική επανάσταση. Είναι φυσικό λοιπόν να έχουν προχωρήσει και στον πλήρη μετασχηματισμό των παραγωγικών, των οικονομικών και γιατί όχι, των πολιτικών τους δυνάμεων. Θα μπορούσαμε να πούμε αβίαστα πως η Ελλάδα εκείνη την εποχή βρισκόταν στην Ανατολή, μακριά από γνωστές έννοιες γι' αυτήν όπως η βιομηχανία, τα μέσα μεταφοράς και φυσικά η εκμετάλλευση της γης, όπου η αγροτική παραγωγή συνέχιζε να γίνεται ακόμη με απαρχαιωμένες μεθόδους.

Η απελευθερωμένη Ελλάδα του τότε, απελπισμένη, αποδεκατισμένη, χωρίς τους απαραίτητους πόρους και κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο, αρκετά χρόνια μακριά από τα πράγματα και τις εξελίξεις, κινούταν εγκλωβισμένη ανάμεσα στο τρένο της

βιομηχανικής ανάπτυξης, που κάλυπτε με γοργούς ρυθμούς και των δεινών του παρελθόντος της, που δεν την άφηναν να ορθοποδήσει και να βαδίσει μόνη της χωρίς νέους δυνάστες. Από δημογραφικής άποψης, εκτός από μια φτωχή χώρα με απαρχαιωμένες δομές στο σύνολό τους, ήταν επίσης μικρή σε έκταση, αλλά και ολιγάνθρωπη. Αυτό αποδεικνύει περίτρανα την δυσκολία της ανάκαμψης, αφού λείπει το στοιχείο της συλλογικότητας και της μαζικότητας ως έθνος στην επίτευξη του κοινού στόχου, δηλαδή την ανάδυση της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, σε αυτήν την περίοδο οι οικονομικές δυνατότητες είναι αρκετά περιορισμένες και τα παραγωγικά πλεονάσματα πενιχρά.

Είναι ευνόητο ότι σε περιόδους αστάθειας όπως την εποχή εκείνη, εύκολα ερχόταν η καταστροφή. Για παράδειγμα, ύστερα από το ναυτικό αποκλεισμό που έγινε το 1854 από τους Γάλλους (κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου), προκλήθηκε μια επικίνδυνη κατάσταση για τη χώρα με πείνα, αρρώστιες, ανθρώπινες απώλειες, επιβεβαιώνοντας έτσι τις μικρές δυνατότητες της χώρας. Παρόλα αυτά, η αύξηση του πληθυσμού ήταν αρκετά μεγάλη και γινόταν μάλιστα με αρκετά γοργούς ρυθμούς, χωρίς βέβαια να εξαντλούνται ποτέ τα περιθώρια δημογραφικής εξέλιξης σε μια τόσο αραιοκατοικημένη χώρα σαν την Ελλάδα. Βέβαια, αυτό έχει και τη σημασία του, αν αναλογιστεί κανείς ότι με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα θα μπορούσε να αναπτυχθεί κοινωνικά πρώτα, εργατικά και αστικά αργότερα, έτσι ώστε να είναι ικανή να προλάβει τις βιομηχανικές εξελίξεις.

Ύστερα από αυτά τα βήματα, θα προσπαθούσε να ‘‘ξαναστήσει’’ την Ελλάδα, με το νοικοκύρεμα των οικονομικών και την δημιουργία τραπεζικού συστήματος, την αντικατάσταση του παλαιού συγκοινωνιακού δικτύου με νέο πιο σύγχρονο, με την υλοποίηση δημόσιων έργων, την εκμετάλλευση των ορυχείων και τη γενικότερη ανοικοδόμηση του κράτους, μέσω της οργάνωσης των κοινωνικών δομών και των κρατικών υπηρεσιών που έπασχαν ως τότε ή ήταν τελείως ανύπαρκτες. Έτσι, με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να οικοδομήσει ένα κράτος πιο στέρεο, ικανό να ακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις.

Αρωγός, συνοδοιπόρος και εμπνευστής μου στο πρώτο μου αυτό χειρόγραφο, είναι ο σπουδαίος ιστορικός Απόστολος Βακαλόπουλος, ο οποίος με το τεράστιο έργο του και συνάμα παρακαταθήκη του στο ιστορικό πεδίο, φώτισε τις κυριότερες από τις πτυχές που ανέλυσα. Άλλωστε θεωρείται από πολλούς και όχι άδικα, ότι ο καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος είναι ο αδιαμφισβήτητος εθνικός μας ιστορικός σε κρίσιμους καιρούς για το Έθνος. Το πλούσιο επιστημονικό έργο του, η πολύπλευρη

δράση του στη Μακεδονία και η διαρκής συγγραφική παραγωγή του, που αγγίζει τον μισό και πλέον αιώνα, συνιστούν τις βασικές συνισταμένες που δικαιολογούν τον εύστοχο χαρακτηρισμό που του έχει αποδοθεί ως του ‘‘Νέστορος της νεοελληνικής ιστοριογραφίας’’, καθώς κατάφερε με το έργο του να δώσει νέο περιεχόμενο, αλλά και πρωτοπόρα ενατένιση. Ο Απόστολος Βακαλόπουλος είναι από τους κύριους υποστηρικτές της συνέχειας του Ελληνισμού. Ξεχωρίζει το μεγάλο συνθετικό του έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, με το οποίο διεύρυνε τη θεματολογία της έρευνας, προβάλλοντας ταυτόχρονα νέες ιστορικές πηγές και αναφέρθηκε εκτός των άλλων και σε ζητήματα τα οποία αφορούν τη δημογραφία, την οικονομία, την κοινωνική οργάνωση και τον καθημερινό βίο στο νεοελληνικό κράτος.

Επιπρόσθετα, στο σημείο αυτό θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου κύριο Κωνσταντινόπουλο Βασίλειο και κύριο Χρήστου Αθανάσιο για την αμέριστη συμπαράστασή τους σε αυτό το πόνημα, καθώς επίσης και για την εμπιστοσύνη που επέδειξαν στην τεκμηρίωση του θέματός μου. Θέλω να τους ευχαριστήσω εκ βαθέων για τον τρόπο με τον οποίο με βοήθησαν και μου δίδαξαν τα μονοπάτια της ανάγνωσης, καθώς και πολύπλευρης προσέγγισης ενός θέματος στο ερευνητικό και συγγραφικό πεδίο, δίνοντας μου έτσι την κατάλληλη ώθηση για τα πρώτα μου βήματα στην ιστορική διερεύνηση.

Εισαγωγή

Οι συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης (από την άλωση της Κων/πόλης το 1453 κι έπειτα) υπήρξαν μακροχρόνιες και οδήγησαν σε μεγάλη οπισθοδρόμηση την οικονομική και κοινωνική ζωή του ελληνικού χώρου. Με την κατάκτηση των Οθωμανών δεν διακόπηκε μόνο η εμπορική δραστηριότητα, δεν αποκόπηκε μόνο η Ευρώπη από τους παραδοσιακούς δρόμους της επικοινωνίας με την Ανατολή και την Ινδία, αλλά αποκόπηκε και σχεδόν ολόκληρος ο ελληνικός χώρος από τις εμπορικές και αστικές διαδικασίες που συντελούνταν την εποχή εκείνη στην Ευρώπη. Θα χρειαστεί λοιπόν να περάσουν περίπου δύο αιώνες για να ξεκινήσει η μερική αποκατάσταση της επικοινωνίας του ελλαδικού χώρου με το ευρωπαϊκό εμπόριο.

Σε αυτό το καθοριστικό χρονικά σημείο για την Ελλάδα και αφού βρισκόμαστε ένα βήμα μετά την απελευθέρωση, έχουμε την έλευση του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος θα διαδραματίσει τον σημαντικότερο και συνάμα δυσκολότερο έργο που έχει ο κάθε κυβερνήτης στο τιμόνι για την οικονομική ανόρθωση της πατρίδας του. Έχει να αντιμετωπίσει τα υπέρογκα χρέη από τον εξωτερικό δανεισμό για την απελευθέρωση, τα εσωτερικά χρέη, καθώς επίσης και τους χιλιάδες πρόσφυγες που έπρεπε να συντηρηθούν και τους χιλιάδες αιχμαλώτους που έπρεπε να εξαγοραστούν από το τότε ελληνικό κράτος.

Έτσι, φτάνουμε πλέον στο κομβικό σημείο του 1827, όπου ο Ιωάννης Καποδίστριας λόγω της αδυναμίας καταβολής των τοκοχρεολυσίων και ύστερα από αίτημα για νέο δάνειο που απορρίφθηκε, θα οδηγήσει τη χώρα στην πρώτη επίσημη χρεοκοπία. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες. Ο λαός εξαθλιωμένος τα επόμενα χρόνια και θεωρώντας ότι έχει παραγκωνιστεί, ξεσηκώνεται. Το αποτέλεσμα ήταν η δολοφονία του πρώτου Κυβερνήτη το 1831 στο Ναύπλιο και η επιβολή της βασιλείας στην Ελλάδα με πρώτο βασιλιά τον 17χρονο τότε Όθωνα, στον οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις έδωσαν τελικά το υπέρογκο δάνειο ύψους 60 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων. Αλλά δεν άργησε να έρθει και η δεύτερη στάση πληρωμών το 1843. Ο φαύλος κύκλος για την ελληνική οικονομία μόλις έχει αρχίσει..!

Και για το βασιλιά Όθωνα τα πράγματα δεν ήταν τα αναμενόμενα. Για τις ανάγκες του δανείου που είχε συνάψει, του επιβλήθηκε η εκχώρηση όλων των εθνικών πόρων. Ακολουθεί χαώδης κατάσταση στα οικονομικά του κράτους, η οποία επιφέρει την επιβολή μεγάλων φόρων και έχει ως αποτέλεσμα την απορρόφηση ολόκληρου του

δανείου για εξοφλήσεις τόκων και κεφαλαίων, καθώς επίσης και εξόδων για τον στρατό και την βαυαρική διοίκηση. Αυτή η κακοδιαχείριση των χρημάτων σε συνδυασμό με τα μέτρα λιτότητας που πήρε την άνοιξη του 1843, οδήγησαν την χώρα στην δεύτερη κατά σειρά χρεοκοπία της μέσα σε λίγα χρόνια και την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843. Ο λαός περικύκλωσε το παλάτι και ο βασιλιάς Όθωνας, κάτω από αυτό το βάρος, θα αναγκαστεί να αποδεχθεί την θέσπιση του Συντάγματος (1844 - Συνταγματική μοναρχία).

Στη συνέχεια έχουμε το 1857 τη συγκρότηση μιας επιτροπής Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου για την Ελλάδα, με στόχο την εξεύρεση τρόπων για την πληρωμή των ελληνικών δόσεων των δανείων του 1832. Η επιτροπή αποφασίζει την εκχώρηση των εσόδων του ελληνικού κράτους από τα κυβερνητικά μονοπώλια, τους φόρους του καπνού, τα έσοδα φορολόγησης και τους τελωνειακούς δασμούς. Παράλληλα, η επιτροπή αυτή καταθέτει και κάποιες συγκεκριμένες προτάσεις για την εξυγίανση των δημοσιονομικών και παράλληλα τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης.

Μετά την έξωση του βασιλιά Όθωνα από την Ελλάδα και τη μεταπολίτευση του 1862 έχουμε τη διεύρυνση των κρατικών δαπανών εξαιτίας των εσωτερικών θεμάτων της χώρας και ο δανεισμός θα φτάσει να αυξάνεται σε τέτοιο σημείο, ώστε να έρθει και η τρίτη πτώχευση της Ελλάδας το 1893. Τα τελευταία τριάντα χρόνια του 19^{ου} αιώνα σημαδεύονται από την ισχυρή πολιτική προσωπικότητα του Χαρίλαου Τρικούπη. Από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα, η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών, οδηγούν στην πολιτική αφύπνιση της ελληνικής αστικής τάξης. Τα νέα κοινωνικά στρώματα θα στρατευτούν γύρω από το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και οι παραδοσιακές κοινωνικές κάστες γύρω από το Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Στο τελευταίο αυτό διάστημα έγιναν αρκετές νέες συνάψεις δανειακών συμβάσεων με επαχθείς όρους αποπληρωμής και σαν να μην έφτανε αυτό, η μια κυβέρνηση διαδεχόταν την άλλη, καθεμία από τις οποίες προσπαθούσε με διάφορους οικονομικούς αυτοσχεδιασμούς να δανειοδοτήσει την καταρρέουσα οικονομία.

Δίνοντας μια γενικότερη εικόνα για τη χώρα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανεξάρτητη Ελλάδα του 1830, όπου και σημειώνεται μια πρώτη προσπάθεια για την εκβιομηχάνισή της, έχει τα χαρακτηριστικά μιας αραιοκατοικημένης χώρας, με την οικονομία της να στηρίζεται ουσιαστικά στην αυτάρκεια των κατοίκων της. Πρόκειται δηλαδή για ένα κράτος που ακολουθεί, θα λέγαμε, το μοντέλο μιας

κλειστής ή αλλιώς μιας παραδοσιακής οικονομίας. Ωστόσο, οι προσπάθειές της εντείνονται από αυτό το χρονικό σημείο και ύστερα και γίνεται μια προσπάθεια να επέλθει ένας μετασχηματισμός στον τομέα της παραγωγής, εισάγοντας ένα νέο μοντέλο βιομηχανίας και συνεπώς δίνοντας μια ώθηση στις κοινωνικές αφετηρίες. Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι πρώτες προσπάθειες για την εκβιομηχάνιση της χώρας, θα έχουν χρονική διάρκεια μέχρι το 1900 περίπου, περνώντας μέσα από διάφορες φάσεις εξέλιξης.

Η διαδικασία αυτή λοιπόν για την πρώτη εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα, μπορεί να διακριθεί σε τρεις κύριες φάσεις. Η πρώτη φάση χρονικά αντιστοιχεί στην περίοδο από το 1830 έως το 1880 περίπου. Τότε, πραγματοποιούνται οι πρώτες επενδύσεις στον ελλαδικό χώρο και γίνονται οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της παραγωγής. Η δεύτερη φάση ξεκινά περίπου το 1880 και διαρκεί μέχρι το 1890, όπου περιγράφεται ο κύκλος της βιομηχανίας στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα η πορεία της από την ανάπτυξη, στην πρώτη κρίση και τελικά στην ύφεση. Η τρίτη και τελευταία φάση τοποθετείται από το 1890 έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και περιγράφει τη διεύρυνση της εκβιομηχάνισης, με κύρια χαρακτηριστικά τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στην περιφέρεια και την ποικιλομορφία.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη, εάν σε όλο αυτό δεν συμπεριλαμβάναμε και το βαρυσήμαντο ρόλο που έπαιξε και η δημιουργία του πρώτου τραπεζικού συστήματος για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Κατά τις δεκαετίες του 1860 και του 1870 παίζει ενεργό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, καθώς παρέχει το απαραίτητο υπόβαθρο για τις συναλλαγές και διευκολύνει την επιτάχυνση και τον εμπλουτισμό της οικονομικής ζωής γενικότερα. Η Τράπεζα της Ελλάδος είναι παρούσα στις απαρχές της εκβιομηχάνισης και παίζει καθοριστικό ρόλο στις λειτουργίες των βιομηχανιών, στηρίζοντας και παράλληλα χρηματοδοτώντας τις προσπάθειες για δημιουργία νέων. Παράλληλα, καλύπτει τις πιστωτικές ανάγκες της αγοράς, βάζοντας έτσι φρένο στις παράνομες απαιτήσεις των τοκογλύφων, που μέχρι τότε διαχειρίζονταν τη λειτουργία της αγοράς.

Εκτός αυτών, θα ήταν εύλογο να σχολιάσουμε και τη σημασία που είχαν και άλλοι τομείς στην εξέλιξη της βιομηχανικής κατάστασης στην Ελλάδα. Στην όλη προσπάθεια, αρκετά σημαντικό ρόλο έπαιξε και αναζήτηση νέων μεθόδων για την πλήρη εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου, που ως τότε έμενε αναξιοποίητος, η δημιουργία δημόσιων έργων για τον εκσυγχρονισμό του πρωτόγονου ως τότε οδικού δικτύου, καθώς και η εξυγίανση του δικτύου σιδηροδρόμων, που κανονικά θα έπρεπε

να ενώνει τα μεγάλα αστικά κέντρα για τη διευκόλυνση του εμπορίου. Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε και τη συμβολή του εξωελλαδικού ελληνικού κεφαλαίου, μαζί με τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε στην εξέλιξη των πραγμάτων.

Έτσι λοιπόν, στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε πως το κυρίως θέμα αναλύεται σε τέσσερα επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει μια σημαντική πτυχή που εξηγεί την κατάσταση που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία και οικονομία κατά την περίοδο του 19^{ου} αιώνα. Ως εκ τούτου, η κάθε θεματική ενότητα θα προσπαθήσει να δώσει στοιχεία για την πολύπλευρη κατανόηση του θέματος, την εξήγηση των γεγονότων, καθώς και την αναζήτηση νέων προς απάντηση ερωτημάτων που εγείρουν τα θέματα αυτά. Άρα λοιπόν, η έρευνά μας ξεκινά με τη διερεύνηση των σχέσεων που διέπουν το νέο ελληνικό κράτος με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Εάν δηλαδή προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τις σχέσεις που είχε αναπτύξει η Ελλάδα με τα υπόλοιπα κράτη που ρύθμιζαν το γεωπολιτικό παιχνίδι, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη θέση του νεότευκτου κράτους μέσα στο παγκόσμιο σύστημα.

Ύστερα, στη δεύτερη ενότητα θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε την γενική εικόνα της οικονομίας στην Ελλάδα κατά περιόδους μέσα στο 19^ο αιώνα, ξεκινώντας από την προεπαναστατική περίοδο. Ποια ήταν η συνέχεια μετά την απελευθέρωση και κατά την οθωνική περίοδο, είναι κάτι το οποίο θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Κλείνοντας η δεύτερη ενότητα, θα προσπαθήσει να ρίξει φως πολύπλευρα γύρω από τις νέες οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν μετά το 1864 και την ψήφιση συντάγματος, ενώ πιο κάτω παρατίθενται και οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις μετά το 1875. Κι αυτά ως το 1893, όπου ακολουθεί η πτώχευση της χώρας.

Στην τρίτη ενότητα, προκειμένου να γίνει κατανοητή η περίοδος οικονομικής ανασυγκρότησης, αναλύονται οι επιμέρους τομείς που επηρέασαν και επηρεάστηκαν από τους δείκτες της ελληνικής οικονομίας. Έτσι λοιπόν, αναφέρουμε επιγραμματικά το εμπόριο και την εμπορική ναυτιλία, δύο από τους πλέον σημαντικούς παράγοντες που μπορούσε να εκμεταλλευτεί το ελληνικό κράτος για να αναδιοργανωθεί οικονομικά. Ακολουθεί η πρώτη προσπάθεια εκβιομηχάνισης με το αρχικό στάδιο της βιοτεχνίας και ύστερα την ανάπτυξη της βιομηχανίας και των πρώτων βιομηχανικών πόλεων. Η εκμετάλλευση των ορυχείων, η δημιουργία δημοσίων έργων και σιδηροδρομικού δικτύου, αποτελούν τους πλέον απαραίτητους παράγοντες που θα

αναφέρουμε στη συνέχεια και που θα έπρεπε να εξασφαλίσει η χώρα για να οδηγήσει σε κάποια εξέλιξη τα οικονομικά της χώρας.

Ωστόσο, όπως θα αναφέρουμε και στο τελευταίο κεφάλαιο, οι παραπάνω παράγοντες δεν ήταν αρκετοί για να εξασφαλίσουν την ομαλή πορεία της χώρας προς την ανάπτυξη. Κι αυτό διότι δυσεπίλυτα προβλήματα καθυστερούσαν ή έβαζαν προσωρινό φρένο στα όποια σχέδια για την πολυπόθητη και ζητούμενη οικονομική ανόρθωση. Ζητήματα όπως η διανομή των εθνικών γαιών, το χρηματιστήριο της σταφίδας, το οποίο από τη μία έδωσε τρελή ώθηση στους δείκτες αρχικά, ενώ στη συνέχεια απεδείχθη καταστροφική για τα επιχειρηματικά ανοίγματα που έγιναν προς αυτήν την κατεύθυνση.

Από την άλλη, παρόλο που έγιναν πολλές προσπάθειες για την άρση της τοκογλυφίας και της οργάνωσης του εθνικού χαρτοφυλακίου, η αγροτική παραγωγή που βρισκόταν κολλημένη σε εμβρυική στάση, δεν μπορούσε να ξεκολλήσει τα προβλήματα της περιφέρειας και να επηρεάσει θετικά το σύνολο της οικονομίας. Ως εκ τούτου και λόγω των τοκοχρεολυσίων που καλούταν να καλύψει η Ελλάδα, σε συνδυασμό με την συχνά εναλλασσόμενη κατάσταση στα πολιτικά της χώρας, τα πράγματα οδηγήθηκαν αναπόφευκτα προς το χειρότερο με συνεχή εξωτερικό δανεισμό, οι όροι των οποίων εξάντλησαν τους πόρους της χώρας και έφεραν την πτώχευση με την παράλληλη επιτήρηση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Γεγονότα που συνέβησαν αρκετά χρόνια πριν και τα οποία σημάδεψαν την εξέλιξη της χώρας τα επόμενα χρόνια, αλλά και γεγονότα τόσο επίκαιρα για το τρέχον διάστημα και τη χώρα μας όσο ποτέ.

Α' Κεφάλαιο

Οι Μεγάλες Δυνάμεις και το νέο Ελληνικό Κράτος

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η ελληνική Επανάσταση του 1821, καθώς και τα χρόνια που ακολούθησαν μετά από την απελευθέρωση, αποτελούν τα καθοριστικότερα γεγονότα βάσει των οποίων δομήθηκε και πήρε τη σημερινή του μορφή το Ελληνικό Κράτος. Ωστόσο και για του λόγου το αληθές, εκτός από την αυτοθυσία και την προσωπική συνεισφορά των ίδιων των Ελλήνων για τον αγώνα, αρκετά μεγάλο και συνάμα βαρυσήμαντο ρόλο στα γεγονότα αυτά και στην εξέλιξη των πραγμάτων, έπαιξαν και οι μεγάλες Δυνάμεις της εποχής εκείνης και κυρίως η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία και η Βαυαρία.

Ένας από τους λόγους που τους ώθησε ώστε να ασχοληθούν με τον ελληνικό χώρο, είναι ο ακραίος ανταγωνισμός που υπήρχε για την ανάληψη των χώρων ευθύνης και οριοθέτησης των νέων γραμμών στην υπό διάλυση Οθωμανική αυτοκρατορία. Με άλλα λόγια, μπορούμε να πούμε εύστοχα πως η σημασία του ελληνικού χώρου αναβαθμίστηκε κυρίως εξαιτίας του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων για τη νέα γεωπολιτική κατάσταση που διαμορφωνόταν στη λεκάνη της Μεσογείου. Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκαν λοιπόν τα κράτη αυτά και τήρησαν την ανάλογη στάση απέναντι στην Ελληνική επανάσταση.¹

Τι σημαίνει όμως αυτό στην πράξη και πόσο πρόσφορο ήταν το έδαφος για κάτι τέτοιο την εποχή εκείνη; Είναι γεγονός πως κατά τη δεκαετία του 1830 η προοπτική αυτή, δηλαδή η Ελλάδα να διαδεχτεί την Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν κάτι το αποδεκτό, αλλά όπως φαίνεται και εφικτό από τις Μεγάλες Δυνάμεις.² Κάτι τέτοιο γίνεται άμεσα αντιληπτό και απολύτως κατανοητό μέσα από ποικίλα εθνολογικά και γεωπολιτικά επιχειρήματα, τα οποία θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας μια ελληνική διαδοχή της οθωμανικής εξουσίας. Το γεγονός ότι το ελληνικό στοιχείο που είχε απομείνει στην αυτοκρατορία διέθετε ισχυρή εθνική συνείδηση, μεγάλο πληθυσμιακό βάρος, καθώς και τεράστια οικονομική ισχύ, συνηγορεί υπέρ της παραπάνω άποψης.

¹ Σπ., Μαρκέτος, «Η Ελλάδα στο παγκόσμιο σύστημα» στο Ελληνική Ιστορία, τ. γ', Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πάτρα 1999,σελ. 173.

² Γ., Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα 1984, σελ.14.

Εκτός αυτών, μπορούμε να επισημάνουμε και το γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις το 1830 είχαν πάνω κάτω την ίδια επιρροή στην ελληνική πολιτική ζωή. Επομένως, όλες αυτές οι χώρες προσδοκούσαν όσο το δυνατόν περισσότερο οφέλη από τη δημιουργία μιας ισχυρής και "ανεξάρτητης" Ελλάδας και συνάμα όλες τους διεκδικούσαν μια πιο αποκλειστική επιρροή πάνω στις ελληνικές κυβερνήσεις. Όπως έγιναν στην ουσία όμως τα πράγματα, ο διαρκής ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων, συνέπεσε με τη βαθμιαία εξασθένιση της ευνοϊκής για την Ελλάδα γεωπολιτικής συγκυρίας.³ Αυτό στην πράξη σήμαινε ότι η πρωταρχική συμφωνία κατέληξε σε διαμάχη στη συνέχεια, η οποία κλιμακώθηκε με την εναλλαγή πολιτικών συστημάτων. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι η κατάσταση που επικρατούσε κάθε φορά, δυσχέραινε ουσιαστικά τόσο την εξωτερική πολιτική της χώρας όσο και την οικονομική της ανάπτυξη στο βάθος των χρόνων. Κι αυτό γιατί οι Μεγάλες Δυνάμεις, εκτός από τις πολιτικές τους παρεμβάσεις που εφάρμοζαν, παράλληλα χρησιμοποιούσαν και τον εκβιασμό μέσω των δανείων.

Αυτό που τελικά κατάφερε η Ελλάδα στο τέλος ήταν να αποκλειστεί από τα δυτικά χρηματιστήρια ως το 1878 και να μην μπορεί να δημιουργήσει εγκαίρως την απαραίτητη οικονομική υποδομή, η οποία θα της έδινε τη δυνατότητα να παίξει το ρόλο της μικρής ακμαίας δύναμης με μεγάλες προσδοκίες και προοπτικές.⁴ Όπως φάνηκε στη συνέχεια και με την εξέλιξη των πραγμάτων, η εξάρτηση της Ελλάδας από τις τρεις Προστάτιδες δυνάμεις λειτουργούσε άλλοτε υπέρ της και άλλοτε εναντίον της, χωρίς να έχει άμεσα οικονομικά αίτια, αλλά τα γεωπολιτικά αυτά συμφέροντα που ξεδιπλώνονταν, είχαν σαφείς οικονομικές επιπτώσεις δυστυχώς για τον ελληνικό χώρο.⁵

Γυρνώντας λίγο πιο πίσω, κατά την περίοδο της απελευθέρωσης και λίγο πιο πριν, μπορούμε να πούμε ότι από την στιγμή που η ιδέα της επανάστασης έβρισκε τον επίσημο εκφραστή της στο πρόσωπο της Φιλικής Εταιρίας (1814), είχε ταυτόχρονα ξεκινήσει και η διαδικασία αναζήτησης στήριξης σε κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Δεν ήταν τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι οι φιλικοί είχαν καταλάβει ότι αν οι Έλληνες υποψιάζονταν πως είχαν από πίσω τους κάποιο ισχυρό

³ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 15.

⁴ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 16.

⁵ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ. 173.

προστάτη, τότε θα συσπειρωνόταν πιο εύκολα γύρω από τους στόχους και τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρίας.

Από την άλλη πλευρά, ήθελαν με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίσουν επιπλέον έστω και την παραμικρή συμπάθεια, αν όχι την ενεργό συμπαράσταση των Μεγάλων Δυνάμεων (γιατί πάντα υπήρχε ο κίνδυνος να στραφεί εναντίον τους η Ιερά Συμμαχία, γεγονός που μπορεί να έβαζε τέλος σε όλα τους τα σχέδια). Αυτό βέβαια δεν ήταν κάτι που μπορούσε να εξασφαλιστεί εύκολα και γρήγορα από τη μια στιγμή στην άλλη, άλλα ήταν κάτι που χρειαζόταν μεθοδικότητα, πονηριά, επιμονή, ακόμα και τύχη προκειμένου να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Με άλλα λόγια, πριν δοθούν οι τελικές μάχες με τα όπλα, θα έπρεπε να επιστρατευτούν πρώτα όλα αυτά τα μέσα και να δοθούν μάλιστα αρκετές και σοβαρές μάχες στον ιδεολογικό, τον διπλωματικό, και τον προπαγανδιστικό στίβο.

Για τους λόγους αυτούς, η Φιλική Εταιρία προσπάθησε ήδη από την αρχή να δώσει την εντύπωση πως είχε την ενεργή στήριξη του Τσάρου, κάτι που βέβαια δεν ίσχυε. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν εμπόδιζε σε καμία περίπτωση τους φιλικούς να διαδώσουν τις ανάλογες φήμες, τις οποίες μάλιστα ο ίδιος ο Τσάρος δεν διέψευδε, εφόσον αυτές επιβεβαίωναν την εικόνα που ήθελε να βγαίνει προς τους άλλους για τον εαυτό του, δηλαδή αυτή του προστάτη της ορθοδοξίας. Εντούτοις, η τσαρική αυλή δεν ήταν πλήρως αδιάφορη για τις επερχόμενες εξελίξεις στην Ελλάδα, πόσο μάλλον τη στιγμή εκείνη που οι τριγμοί στην Οθωμανική αυτοκρατορία γίνονταν ολοένα και πιο ισχυροί.

Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από την ανταπόκρισή της απέναντι στις εκκλήσεις των φιλικών και επέτρεψε έτσι στον Αλέξανδρο Υψηλάντη (στρατηγό και υπασπιστή του τσάρου), να αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρίας και έδειχνε έτσι ότι η επανάσταση είχε πλέον αρχίσει να παίρνει το δρόμο του ένοπλου αγώνα.⁶ Παρόλο που ο Τσάρος δεν έδωσε καμιά υπόσχεση ή υποστήριξη στην πράξη (οικονομική ή στρατιωτική), με την κίνηση του αυτή έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αρχή της Επανάστασης. Σίγουρα βοήθησε με τον τρόπο αυτό τους φιλικούς, στην προσπάθεια τους να προσελκύσουν τους Έλληνες γύρω από την υπόθεση της επανάστασης, επιβεβαιώνοντας έτσι τις φήμες που διέδιδαν οι πρώτοι περί άμεσης βοήθειας.

⁶ Γ. , Μαργαρίτης, «Ο Οθωμανικός χώρος και η συγκρότηση του νέου ελληνισμού», στο Ελληνική Ιστορία, τόμος γ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πάτρα 1999, σελ. 41-65 και σελ. 58-59.

Η Ελλάδα στο παγκόσμιο σύστημα

Το νεοσύστατο κράτος της Ελλάδας διέθετε αρκετά ευνοϊκά χαρακτηριστικά, τα οποία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε τέτοιο βαθμό ώστε να συντονιστούν οι ρυθμοί της χώρας με την εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας. Για παράδειγμα, από πλευράς των υλικών πόρων διέθετε ένα αρκετά εύκρατο κλίμα, με γόνιμα εδάφη και πλούσιο ορυκτό πλούτο που ακόμα ήταν ανεκμετάλλευτος. Τώρα σε ότι έχει να κάνει με το σύνολο της κοινωνίας, διέθετε στη δυναμική της έναν σχετικά υγιή πληθυσμό, ο οποίος είχε ναυτική παράδοση και μεγάλη επιχειρηματική πείρα, με σπουδαίες γνώσεις στην καλλιέργεια του αμπελιού και της ελιάς.

Σε όλα αυτά τα θετικά στοιχεία που διέθετε η Ελλάδα ως χώρα για την ανάπτυξη της και ταυτόχρονα την αναπροσαρμογή της στη διεθνή οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τα τεράστια κεφάλαια των ομογενών, μέσω των οποίων θα επωφελούνταν, καθώς και την οικονομική ευρωστία που είχε ήδη αναπτυχθεί μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δυστυχώς όμως κάτι τέτοιο φάνηκε ανέφικτο, καθώς οι ρυθμοί του ελληνικού εκσυγχρονισμού ήταν αρκετά βραδείς και εμπόδιζαν κάθε προσπάθεια για να συμβαδίσει η Ελλάδα με την εξέλιξη του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος.⁷

Σε βάθος χρόνου μάλιστα και όσο προχωράει ο 19^{ος} αιώνας και η βιομηχανική επανάσταση ολοκληρώνει ήδη και τη δεύτερη φάση της, οι ελληνικές δυνατότητες δείχνουν πως δεν μπορούν να συμβαδίσουν και έχουν πια εξανημιστεί.⁸ Δυστυχώς φαίνεται πως κάτω από τις νέες διεθνείς συνθήκες του ανταγωνισμού που διαμορφώνονται, οι διάφοροι τομείς παραγωγής δεν μπορούν πλέον ούτε να αξιοποιήσουν τις υπάρχουσες αναπτυξιακές δυνατότητες που διαθέτουν, αλλά ούτε και να αποκτήσουν νέες. Είναι γεγονός πως η αναπτυξιακή αδυναμία αυτή διακρίνεται ξεκάθαρα σε αρκετούς, αν όχι σε όλους, τους παραγωγικούς κλάδους, ακόμα και στην ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας σε σύγκριση με άλλους τομείς, η οποία φαίνεται να είναι ως επί το πλείστον ασύμμετρη.⁹

Παρόλα αυτά, η όποια καθυστέρηση στους διάφορους τομείς παραγωγής δεν σήμαινε απαραίτητα και την πλήρη στασιμότητα, χωρίς να υπάρχει καμία προοπτική ανάπτυξης. Χαρακτηριστικό αυτού αποτελεί η περίοδος μεταξύ του 1830 και 1910,

⁷ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.24.

⁸ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.27.

⁹ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.28.

όπου η ελληνική οικονομία ανασυγκροτείται από τις καταστροφές της Επανάστασης και παρουσιάζει μάλιστα ένα έντονο οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, με έντονη την παρουσία καπιταλιστικών στοιχείων. Η παραγωγή την περίοδο αυτή δείχνει να πολλαπλασιάζεται, το εμπόριο να επεκτείνεται σημαντικά, τα εμπορικά και χρηματιστικά δίκτυα να εξαπλώνονται πιο πολύ, οι πόλεις να μεγαλώνουν, ο δημόσιος τομέας να γιγαντώνεται ολοένα και πιο πολύ, οι βιοτεχνίες να πληθαίνουν και να κάνουν την εμφάνισή τους στον ελληνικό χώρο οι πρώτες πραγματικές βιομηχανίες.

Ωστόσο, η νέα ελληνική οικονομία που δημιουργήθηκε μέσα από αυτήν την κατάσταση και με βάση αυτά τα δεδομένα της εποχής, δεν διαθέτει τα απαραίτητα χαρακτηριστικά ενός βιομηχανικού καπιταλισμού, με διεθνείς ανταγωνιστικές δυνατότητες. Έτσι, παρόλο που οι δείκτες της ελληνικής οικονομίας παρουσίαζαν ανοδική τάση, κάτι τέτοιο (δηλαδή η ανυπαρξία βιομηχανικού καπιταλιστικού μοντέλου) σαφώς και δυσχέραινε τον τρόπο, αλλά και το όποιο περιθώριο ενσωμάτωσης της χώρας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.¹⁰ Για να μπορέσει η ελληνική οικονομία να μετασχηματιστεί σε ένα βιομηχανικό καπιταλιστικό σύστημα, χρειάζεται πρωτίστως να διαθέτει ένα ικανό εργασιακό δυναμικό και σωρευμένο κεφάλαιο. Κάτι τέτοιο όμως στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα είναι αδύνατο να υφίσταται. Για του λόγου το αληθές, η πραγματικότητα είναι τελείως διαφορετική από αυτή που θα έπρεπε να είναι, καθώς οι εργάτες μεταναστεύουν στο εξωτερικό και το κεφάλαιο δεν επενδύεται προς την σωστή κατεύθυνση, δηλαδή στην οικονομική υποδομή και την μεταποίηση.¹¹

Πώς θα μπορούσε η Ελλάδα να στηρίξει λοιπόν τις όποιες προσπάθειές της για ανασυγκρότηση και θεμελίωση εις βάθος ενός νέου οικονομικού συστήματος, το οποίο θα ήταν στέρεο και ικανό να διατηρήσει τις βλέψεις της στο διεθνές σκηνικό; Μάλλον κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί βάσιμο μέσω της υποστήριξης, στην προκειμένη περίπτωση, των Μεγάλων Δυνάμεων. Αν μάλιστα οι Έλληνες ήθελαν να κερδίσουν την υποστήριξή τους, θα έπρεπε όχι μόνο να τραβήξουν την προσοχή τους, αλλά και να κερδίσουν ταυτόχρονα τη συμπάθειά τους. Για να μπορέσει να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, θα έπρεπε σαφώς να δυναμώσει το κίνημα του φιλελληνισμού. Κάτι το οποίο σίγουρα θα βοηθούσε σε όλο αυτό, ήταν η πλούσια, αναγνωρισμένη και αγαπητή τότε ιστορική κληρονομιά της χώρας στην Ευρώπη.

¹⁰ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.39.

¹¹ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.40.

Σε όλο αυτό μπορούμε να υπολογίσουμε και το ζήτημα της θρησκείας, καθώς ήταν αρκετά σημαντικό, εφόσον οι Έλληνες ήταν Χριστιανοί, ενώ από την άλλη οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι. Όμως από ότι φαινόταν, ούτε η θρησκεία ούτε η ιστορία δεν ήταν από μόνες τους αρκετές. Αν οι Έλληνες ήθελαν να έχουν την πλήρη αποδοχή των Άγγλων και των Γάλλων επιφανών πολιτών, θα έπρεπε πρωτίστως να αποδείξουν ότι είναι «πολιτισμένοι» όπως και εκείνοι ή ακόμη πιο σωστά ότι η όποια καθυστέρηση σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, οφειλόταν κατά κύριο λόγο στον κατακτητή. Έπειτα, υποθέτοντας και το ότι υπήρχε και καλή διάθεση από πλευράς Μεγάλων Δυνάμεων, όταν η Ελλάδα θα απαλλασσόταν από αυτόν, θα έπρεπε να ακολουθήσει μια πορεία που θα ήταν πλήρως συμβατή με το πνεύμα του διαφωτισμού, το οποίο όλο και δυνάμωνε σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Ωστόσο, δεν πρέπει βέβαια να ξεχνάμε και τον παράγοντα της Ιεράς Συμμαχίας, η οποία κάθε άλλο παρά κατεχόταν από τα ιδεώδη του διαφωτισμού και των επαναστατικών κινημάτων. Αυτή, παρόλο που είχε τόσο δύναμη ώστε να δεσμεύει τις κυβερνήσεις, δεν μπορούσε να δεσμεύσει τους ίδιους τους λαούς. Όπως για παράδειγμα, οι επιφανείς φιλελεύθεροι, οι οποίοι μπορούσαν να ασκήσουν έντονες πιέσεις εναντίον των αποφάσεών της. Δυστυχώς όμως, με την περίπτωση της Ελλάδας τα πράγματα δεν ήταν ούτε τόσο ξεκάθαρα, αλλά και ούτε τόσο απλά. Ανάμεσα στο σύνολο των Ελλήνων δεν υπήρχε πλήρης ομοιογένεια, ούτε στα πιστεύω, αλλά ούτε και στη θέληση για την εξέλιξη των πραγμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, από τη μία υπήρχαν οι εξευρωπαϊσμένοι και όλοι όσοι επιθυμούσαν τον εξευρωπαϊσμό και τον εκδημοκρατισμό, αλλά και από την άλλη πλευρά υπήρχαν και όλοι εκείνοι οι οποίοι δεν ήθελαν να δουν τις οικονομικές και κοινωνικές δομές να αλλάζουν, εφόσον είχαν συμφέροντα. Στην καλύτερη περίπτωση μάλιστα μπορεί να επιθυμούσαν να γίνουν και οι ίδιοι αφεντικά στην θέση των Τούρκων. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής είναι να υπάρχει από τη μία μεταξύ των Ελλήνων μια ισχυρή τάση για πρόοδο, καθώς και αγάπη για τους προοδευτικούς θεσμούς και τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής, αλλά και από την άλλη η ύπαρξη άκρατου συντηρητισμού και ξενοφοβίας.¹²

Ωστόσο και ευτυχώς όπως τελικά συντελέστηκε, στην περίπτωση της Ελλάδας το ισχυρότερο και με μεγαλύτερη επιρροή τμήμα της ελληνικής κοινωνίας εμπνεύστηκε από τον διαφωτισμό. Για παράδειγμα, άνθρωποι όπως ο Αδαμάντιος Κοραής,

¹² John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο(1833-1843)*, Αθήνα 1997, σελ. 47- 48.

μπόρεσαν να μεταλαμπαδεύσουν στο μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων τα προοδευτικά ιδεώδη, γεγονός το οποίο τους έκανε να δουν με αρκετή συμπάθεια τους ευρωπαίους, χωρίς όμως κάτι τέτοιο να σημαίνει ότι εξαφάνισε τον συντηρητισμό και την ξενοφοβία.

Αν θέλουμε να αναφερθούμε στους φιλέλληνες της εποχής εκείνης, μπορούμε να επισημάνουμε πως σαφώς και υπήρχαν αρκετοί, ήδη από την αρχή της επανάστασης. Αυτοί ήταν άνθρωποι κυρίως καλλιεργημένοι, πίστευαν στα ιδεώδη του Διαφωτισμού, αγαπούσαν την Ελλάδα για την ιστορία της και παράλληλα ήθελαν να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα συμμετείχαν και ενεργά σε διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις. Κάποιοι άλλοι που βρίσκονταν στις πόλεις τους οργανώνονταν σε φιλελληνικές επιτροπές (όπως στο Παρίσι, στη Γένοβα και στο Μόναχο), έκαναν προπαγάνδα και ασκούσαν έντονες πιέσεις στις κυβερνήσεις των κρατών τους για την όποια στήριξη της επανάστασης (είτε πολιτική είτε οικονομική είτε στρατιωτική).¹³ Αυτό επίσης που συχνά συγκινούσε και παράλληλα τραβούσε το ενδιαφέρον των φιλελλήνων, ήταν κάποια τραγικά περιστατικά (όπως ήταν η καταστροφή της Χίου) ή κάποια δείγματα ανδρείας, αλλά και ηρωισμού των Ελλήνων αγωνιστών. Ενέργειες σαν κι αυτές όχι μόνο συγκινούσαν τους λαούς της Ευρώπης, αλλά και τους εντυπωσίαζαν παράλληλα, με αποτέλεσμα να ενισχύεται το φιλελληνικό κλίμα.¹⁴

Είναι γεγονός πως την τελευταία δεκαετία πριν από το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης, κανένας δεν υποστήριζε ουσιαστικά την ισχύουσα τάξη πραγμάτων, αλλά όλοι ήθελαν να καταλυθεί η τουρκική εξουσία. Το μόνο ζήτημα λοιπόν ήταν να βρεθεί ο τρόπος που θα γινόταν κάτι τέτοιο και να δοθεί απάντηση σε ένα ερώτημα που ταλάνιζε αρκετούς (το οποίο εννοείται πως έμενε αναπάντητο), μετά την ενδεχόμενη απελευθέρωση τι θα ακολουθούσε;¹⁵ Το ερώτημα αυτό, το οποίο σχετιζόταν άμεσα με το ανατολικό ζήτημα, απασχολούσε έντονα όχι μόνο τους Έλληνες, αλλά κυρίως θα λέγαμε και τις μεγάλες δυνάμεις, καμιά από τις οποίες δεν θα ήθελε να μείνει απέξω την στιγμή εκείνη που θα ερχόταν η νέα κατάσταση των

¹³ Γ. , Μαργαρίτης, «Φιλέλληνες και διπλωματία. Η μετατροπή της Ελληνικής Επανάστασης σε υπόθεση της Ευρώπης», στο *Ελληνική Ιστορία, τόμος γ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, Πάτρα 1999, σελ. 107-121 και σελ. 111-112.

¹⁴ Γ. , Μαργαρίτης, «*Η διακήρυξη της ανεξαρτησίας και ο επαναστατικός πόλεμος(1822-1825)*», στο *Ελληνική Ιστορία, τόμος γ, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, Πάτρα 1999, σελ. 91-106. σελ. 82. και John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο(1833-1843)*, Αθήνα 1997, σελ. 55.

¹⁵ John A. Petropoulos, *ό.π.*, σελ. 50.

πραγμάτων (δηλαδή μετά από την υποχώρηση ή την διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας). Αυτό ήταν κάτι που οι Έλληνες όφειλαν να εκμεταλλευθούν, όπως και το έκαναν.

Στην αρχή δυστυχώς, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν φάνηκαν και τόσο πρόθυμες να στηρίξουν τους Έλληνες, φοβούμενες ότι αν η Οθωμανική αυτοκρατορία κατέρρεε, τότε θα ενισχυόταν υπερβολικά η Ρωσία, η οποία αποτελούσε τον παραδοσιακό τους εχθρό. Από την άλλη πλευρά, ούτε και η Ρωσία φαινόταν να είναι διατεθειμένη για κάτι τέτοιο, καθώς ούτε και ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε δείξει δείγματα για άμεση και ενεργή στήριξη των Ελλήνων. Όταν όμως ξεκίνησε η επανάσταση και από τις πρώτες κιόλας μάχες φάνηκε η ισχυρή δυναμική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα πράγματα άλλαξαν καθώς αν δεν έπαιρναν κάποια συγκεκριμένη θέση, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος γι' αυτούς να βρεθούν προ τετελεσμένων γεγονότων.¹⁶

Από την πλευρά τους οι Έλληνες προσπαθούσαν να επιδείξουν «καλή διαγωγή», συντάσσοντας συντάγματα και προσπαθούσαν να διαδώσουν τον πόλεμο για την ανεξαρτησία σε ολόκληρο τον κόσμο και να γίνει μάλιστα γνωστός ως ο πόλεμος όλου του χριστιανικού κόσμου ενάντια στους βάρβαρους. Δεν είναι τυχαίο και το γεγονός άλλωστε ότι συχνά χρησιμοποιούσαν και διάφορα τεχνάσματα, όπως αυτό του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο οποίος διέδιδε τη φήμη ότι η Αγγλία θα μπορούσε να γίνει ο κύριος ευεργέτης της Ελλάδας, κάνοντας έτσι την Ρωσία να καταλάβει ότι αν συνέχιζε να αδιαφορεί για το θέμα, σαφώς και θα κινδύνευε να χάσει το προνόμιο της ορθόδοξης προστάτιδος.¹⁷

Αν κρίνουμε από τα γεγονότα, τα πρώτα ουσιαστικά καλά νέα για την Ελλάδα έφτασαν από την Αγγλία, όταν ύστερα και από τις έντονες πιέσεις των φιλελλήνων ενέκρινε δάνειο προς την Ελλάδα ύψους 800.000 λιρών το 1824 (παρόλο βέβαια που από αυτές έφτασαν μόλις οι 315.000). Η σημασία της κίνησης αυτής ήταν αρκετά σημαντική για την Ελλάδα, καθώς εκτός από την οικονομική στήριξη που προσέφερε, έδινε παράλληλα και την πλήρη νομιμοποίηση του αγώνα της ανεξαρτησίας. Εντούτοις, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα χρήματα αυτά, καθώς και άλλα που δόθηκαν λίγο αργότερα, έγιναν η κύρια αιτία για τη δημιουργία έντονων διαξιφισμών

¹⁶ John A. Petropoulos, *ό.π.*, σελ. 54.

¹⁷ John A. Petropoulos, *ό.π.*, σελ. 54.

μεταξύ των Ελλήνων, για το ποιοι και με ποιον τρόπο θα έπρεπε να τα χρησιμοποιήσουν.¹⁸

Εκτός αυτών, με πρωτοβουλία της Αγγλίας και ύστερα από τις πιέσεις του υπουργού εξωτερικών της George Canning, υπεγράφη μαζί με την Ρωσία το πρωτόκολλο της Πετρούπολης (στις 4 Απριλίου του 1826), ενώ λίγο αργότερα προσχώρησε σε αυτό και η χώρα της Γαλλίας (όπου τότε το πρωτόκολλο αυτό μετονομάστηκε σε συμφωνία του Λονδίνου). Σύμφωνα με το πρωτόκολλο αυτό, η Αγγλία θα μπορούσε να μεσολαβήσει ανάμεσα στους Έλληνες και τον Σουλτάνο και προωθούσε στην πράξη την ελληνική αυτονομία κάτω από Οθωμανική κυριαρχία. Ο υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας το έκανε αυτό, όχι εξαιτίας της αγάπης του για την Ελλάδα, αλλά επειδή διέβλεπε ότι με τον τρόπο αυτό θα εξυπηρετούσε κυρίως τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της χώρας του.¹⁹

Έτσι είναι σαφές πλέον πως η Αγγλία από τη μία πλευρά ενδιαφερόταν για τα εμπορικά περάσματα και από την άλλη δεν ήθελε να χαρίσει στη Ρωσία την πλήρη κηδεμονία της Ελλάδας, αλλά ήθελε ουσιαστικά να τη χωρίσει σε ζώνες της επιρροής της. Με τον τρόπο αυτό είναι ξεκάθαρο πως ερχόταν σε ευθεία αντιπαράθεση με τους περιορισμούς που είχε θέσει η Ιερά Συμμαχία. Το πολυτιμότερο της συμφωνίας αυτής είναι ότι μπορεί να μην προέβλεπε την πλήρη ανεξαρτησία της χώρας και να μην ικανοποιούσε τους Έλληνες πλήρως, αδιαμφισβήτητα όμως μετέτρεπε το ελληνικό ζήτημα σε ευρωπαϊκό.²⁰

¹⁸ Γ. , Μαργαρίτης, «Φιλέλληνες και διπλωματία. Η μετατροπή της Ελληνικής Επανάστασης σε υπόθεση της Ευρώπης», στο *Ελληνική Ιστορία*, τ. γ', Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πάτρα 1999, σελ. 113.

¹⁹ Ζεν., Αυγουστίνος, *Συνθήκες και Πρωτόκολλα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας*, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=154651>, (τελευταία πρόσβαση : 19.10.2003).

²⁰ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο(1833-1843)*, Αθήνα 1997, σελ. 56 και Γ. , Μαργαρίτης, «Φιλέλληνες και διπλωματία. Η μετατροπή της Ελληνικής Επανάστασης σε υπόθεση της Ευρώπης», σελ. 116.

Β' Κεφάλαιο

Η οικονομία της Ελλάδας προεπαναστατικά

Η κατάληψη της Κων/πολης από τους Τούρκους το 1453 σήμαινε ουσιαστικά και την κατάλυση του βυζαντινού κράτους. Όχι όμως και την κατάληψη όλων των περιοχών που κατοικούσαν οι Έλληνες. Και αυτό, διότι οι περισσότερες περιοχές υποτάχθηκαν ως το 1669, με εξαίρεση τα Επτάνησα, όπου τελικά δεν κατέστη ποτέ δυνατό να κατακτηθούν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, χρονικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πλήρης κυριαρχία των Οθωμανών δε συμπληρώθηκε παρά δυο αιώνες περίπου μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου και την κατάληψη της Κρήτης, όπου και ουσιαστικά ολοκληρώθηκε ο έλεγχός τους σε ολόκληρη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Οι Οθωμανοί επέβαλλαν στις κατακτημένες περιοχές το σύστημα της κλειστής αγροτικής οικονομίας σε συνδυασμό με το σύστημα στρατιωτικής φεουδαρχίας, βάσει του οποίου ήταν οργανωμένοι οι ίδιοι. Όμως, σε καίρια σημεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως σε παραλιακές πόλεις και σε νησιά, είχαν οργανωθεί από τουλάχιστον δύο αιώνες εμπορικοί σταθμοί που ελέγχονταν από Ευρωπαίους (π.χ. ανεπτυγμένες εμπορικά ιταλικές πόλεις). Έτσι, ο παράκτιος και νησιωτικός χώρος του Βυζαντίου εντάχθηκε στις διαδικασίες ανάπτυξης στον τομέα του εμπορίου που ξεκινούσαν ήδη από τις ευρωπαϊκές χώρες.²¹

Η μεγάλη αύξηση των εμπορικών συναλλαγών στη Μεσόγειο και η διείσδυση του αγγλικού και γαλλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οδήγησε στην κυριαρχία των Ευρωπαίων στο εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα όμως, ανέδειξαν και τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Ελλήνων εμπόρων, αλλά και των εμπορικών κέντρων σε περιοχές όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί (όπως αυτές της Θεσ/νίκης, της Σμύρνης και των Ιωαννίνων). Η ελληνική εμπορική ναυτιλία γνώρισε επίσης μεγάλη ανάπτυξη και επωφελούμενη των διεθνών συνθηκών και των ναπολεόντειων πολέμων, επέκτεινε τα όρια της δραστηριότητάς της σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο.

Επιπροσθέτως, η γενικότερη ευνοϊκή συγκυρία ενθάρρυνε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στις ορεινές περιοχές και οδήγησε στη δημιουργία και ανάπτυξη νέων τομέων βιοτεχνικής παραγωγής. Ως εκ τούτου, η νέα ελληνική εμπορική αστική τάξη

²¹ Β., Κρεμμυδάς, *Νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή*, Αθήνα 2001, σελ. 159

που δημιουργήθηκε αυτήν την εποχή στα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης, συνέβαλε αποφασιστικά στη σύνδεση του ελληνικού χώρου με τα διεθνή εμπορικά δίκτυα. Το γεγονός αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνέβαλε και στην δημιουργία εθνικής συνείδησης και των απαραίτητων συνθηκών αφύπνισης των υπόδουλων Ελλήνων.

Την αλματώδη αυτή πρόοδο της ελληνικής ναυτιλίας και του εμπορίου ευνόησαν ιδιαίτερα δύο σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί : η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 και η Γαλλική Επανάσταση του 1789. Οι όροι της συνθήκης από τη μία πλευρά και οι συνέπειες της επανάστασης από την άλλη, ώθησαν τους Έλληνες νησιώτες στο να βελτιώσουν τα σκάφη τους και να υποκαταστήσουν τους Γάλλους ναυτικούς στη Μεσόγειο, που τώρα είναι απασχολημένοι με τα μεγάλα εσωτερικά τους προβλήματα.²²

Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης του 1774, προβλεπόταν μεταξύ άλλων η συνέχιση των διορισμών Ελλήνων προξένων και υποπρόξενων της Ρωσίας στις πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η χορήγηση αδειών για την ύψωση της ρωσικής σημαίας στα ελληνικά καράβια. Επίσης, αναφερόταν και το δικαίωμα της Ρωσίας να επεμβαίνει στις εσωτερικές υποθέσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και κάποιοι ειδικοί όροι που αφορούσαν την Ελλάδα, περί ανεξιθρησκίας και ελεύθερης εμπορικής κίνησης. Άμεση συνέπεια των δύο αυτών ιδιαίτερα σημαντικών συγκυριών για την Ελλάδα ήταν η οικονομική άνοδος και η απόκτηση πολύτιμης ναυτικής πείρας (ιδιαίτερα χρήσιμη όπως αποδείχτηκε για λίγες δεκαετίες αργότερα στις αγωνιστικές δράσεις των Ελλήνων για την επανάσταση του 1821).

Είναι ορατό πως οι όροι της συμφωνίας κινήθηκαν σε θετικότερη βάση για την Ελλάδα σε σχέση με τις συνέπειες των δύο προηγούμενων συνθηκών : αυτή του Κάρλοβιτς²³ το 1699 και αυτή του Πασάροβιτς το 1718. Η πρώτη συνθήκη τερμάτισε τον αυстро-οθωμανικό πόλεμο του 1683-1697, στον οποίο οι Οθωμανοί ηττήθηκαν. Η συνθήκη αυτή σημάδεψε την αρχή της Οθωμανικής παρακμής και την ανάδειξη της Αυστρίας σε κυρίαρχη δύναμη της κεντρικής Ευρώπης. Ωστόσο, η συνθήκη είχε αξιοσημείωτες συνέπειες και για τους Έλληνες, που αν και δεν υπήρχε όρος που να κάνει κάποια σχετική μνεία, έδωσε τη δυνατότητα στους Έλληνες εμπόρους να

²² Γ.Ν., Μοσχόπουλος, *Εμπόριο και ναυτιλία*, (Ιστορία του Νέου Ελληνικού κράτους-πολιτικές προσεγγίσεις), τόμος Α' 1832-1940, Β' έκδοση, Αθήνα 1998, σελ.26-27

²³ Κάρ., Μπρούσαλης, *Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και το «ανατολικό ζήτημα»*, <http://historyreport.gr/index.php/Στα-νεότερα-χρόνια/Διεθνή-Θέματα/1122-Η-συνθήκη-του-Κιουτσούκ-Καϊναρτζή-και-το-ανατολικό-ζήτημα>, (τελευταία πρόσβαση 15.3.2009).

ξαναρχίσουν το εμπόριο με τη Βενετία και την Αυστριακή Αυτοκρατορία (γεγονός που είχε καθοριστικές συνέπειες στην οικονομική αναγέννηση του ελλαδικού χώρου, ύστερα από τις επιτυχείς επιχειρήσεις, κατά το μεγαλύτερο μέρος των Ενετών). Επίσης, ιδιαίτερη σημασία είχε και το γεγονός ότι στην υπογραφή της συνθήκης ο επίσημος αντιπρόσωπος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ένας Φαναριώτης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πράγμα που σηματοδοτεί την άνοδο των Φαναριωτών στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό κατά τον 18^ο αιώνα.

Με τη δεύτερη συνθήκη του Πασάροβιτς²⁴ τερματίστηκε ο πόλεμος μεταξύ Αυστρίας - Βενετίας και Τουρκίας. Όπως καθίσταται φανερό και από τη μετέπειτα εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων, η συνθήκη του Πασάροβιτς αποτέλεσε σημαντικό σταθμό τόσο στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και στην ιστορία της Ευρώπης γενικότερα, αφού αυτή οδήγησε στην οριστική πλέον υποχώρηση των Οθωμανών από την Ευρώπη. Έτσι, για την Ευρώπη ο επαπειλούμενος τουρκικός κίνδυνος στις αρχές του 18^{ου} αιώνα έπαψε να υφίσταται, ενώ η άλλοτε κραταιά Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να συρρικνώνεται.

Αναμφίβολα λοιπόν, είναι φανερό ότι ο Ελληνισμός ανασυντάσσεται. Αντίθετα, η οθωμανική αυτοκρατορία πλέον είναι σε αντίστροφη, φθίνουσα πορεία. Οι Ελληνικές δυνάμεις εκμεταλλευόμενες τις εκάστοτε τουρκικές αποτυχίες, καθώς επίσης και τις διεθνείς συγκυρίες που επικρατούν και ρυθμίζουν το γεωπολιτικό αυτό παιχνίδι, ανασυντάσσονται σε καίριους τομείς : διοίκηση, στρατό, εμπόριο, ναυτιλία, παιδεία και πολιτισμό.

²⁴ Κάρ., Μπούσαλης, *Οι συνθήκες του Πασάροβιτς (1718) και του Βελιγραδίου (1739)*, <http://historyreport.gr/index.php/Στα-νεότερα-χρόνια/Διεθνή-Θέματα/1123-Οι-συνθήκες-του-Πασάροβιτς-1718-και-του-Βελιγραδίου-1739>, (τελευταία πρόσβαση 28.4.2009).

Η οικονομία της Ελλάδας κατά την απελευθέρωση

Κατά την Γ' εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827, ύστερα από πρόταση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέγεται να κυβερνήσει τη μικρή τότε ελεύθερη Ελλάδα για επτά χρόνια. Στις 7 Ιανουαρίου του 1828, ο πρώτος Κυβερνήτης της ελεύθερης Ελλάδας έφτασε στο Ναύπλιο και κατόπιν πήγε στην Αίγινα, που θα ήταν η προσωρινή πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους.²⁵ Ο Ιωάννης Καποδίστριας κλήθηκε να συστήσει κράτος από το μηδέν. Τα σύνορα δεν είχαν καθοριστεί, ο πόλεμος δεν είχε λήξει και η χώρα μας ήταν ήδη χρεωμένη στους Άγγλους από τα δάνεια, που είχαν δαπανηθεί στις ανάγκες του πολέμου αλλά και στον εμφύλιο.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας άρχισε αμέσως το τεράστιο έργο που τον περίμενε. Αρχικά, αναδιοργάνωσε το στρατό και το στόλο και ανακατέλαβε τη Δυτική και Ανατολική Στερεά Ελλάδα. Σε διπλωματικό επίπεδο, έδωσε σκληρές μάχες για να κερδίσει ότι καλύτερο μπορούσε για την πατρίδα. Αναδιοργάνωσε την επαρχιακή διοίκηση και έθεσε τις βάσεις της οικονομίας. Νοιάστηκε για τη γεωργία, που την εμπλούτισε με νέες καλλιέργειες, όπως αυτή της πατάτας, στήριξε επίσης την κτηνοτροφία, τη ναυτιλία και το εμπόριο.

Το έργο που επιτέλεσε στα τρειςήμισι χρόνια διακυβέρνησής του ως τη δολοφονία του, ήταν τεράστιο και πρωτοφανές. Πηγαίνοντας λίγο πιο πίσω στο χρόνο, όταν ήρθε στην Ελλάδα βρήκε μια ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση, που ήταν αμφίβολο εάν μπορούσε να ανατραπεί : η χώρα ήταν βεβαρημένη ήδη με το υπέρογκο χρέος των 2.800.000 λιρών στερλινών, λόγω των εξωτερικών δανείων του 1824 και του 1825 και με ένα εσωτερικό χρέος το οποίο ήταν περίπου στα 30.000.000 φράγκα. Εκτός όμως από το τεράστιο αυτό δημόσιο χρέος, υπήρχαν και δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες που έπρεπε να συντηρηθούν και χιλιάδες ακόμη αιχμάλωτοι, οι οποίοι θα έπρεπε να εξαγοραστούν. Από τα χρόνια της διακυβέρνησής του, τα δύο ήταν χρόνια πολέμου που απορροφούσαν το 70% του εθνικού εισοδήματος και το μεγαλύτερο μέρος της χώρας υπό κατοχή.²⁶

Παρόλα αυτά, ο Ιωάννης Καποδίστριας εργάστηκε για την οικονομική ανόρθωση του κράτους, ιδρύοντας στις 2 Φεβρουαρίου του 1828 την Εθνική Χρηματιστική

²⁵ Ν., Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς Επτωχεύσαμεν-οι στάσεις πληρωμών (1827,1893,1932)*, Αθήνα 2012, σελ.49.

²⁶ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.56-57.

Τράπεζα, το πρώτο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας. Τα αποτελέσματα αυτής του της κίνησης ήταν άμεσα : Η κινητοποίηση των κεφαλαίων του εσωτερικού, η πάταξη της τοκογλυφίας, καθώς και η προσέλκυση κεφαλαίων από Έλληνες του εξωτερικού και ξένους είναι γεγονός.²⁷

Επιπρόσθετα, ο Ιωάννης Καποδίστριας στις 28 Ιουλίου του 1828, ίδρυσε στην Αίγινα το Εθνικό Νομισματοκοπείο. Την 1^η Οκτωβρίου του 1829 κυκλοφόρησε μάλιστα το πρώτο Ελληνικό νόμισμα με την ονομασία «αργυρός φοίνικας». Αισθανόταν άλλωστε, πως τα νομίσματα ήταν και θέμα Εθνικής αξιοπρέπειας, επειδή με αυτά θα εκφραζόταν η ανεξάρτητη υπόσταση του Ελληνικού Κράτους. Το πρώτο νόμισμα της νεότερης Ελλάδας, στην μπροστινή του όψη, είχε τον φοίνικα που αναγεννάται από τις στάχτες του και ατενίζει τον Σταυρό, περιβαλλόμενο από τις ακτίνες του Αγίου Πνεύματος. Στην περιφέρειά του είχε τις λέξεις : ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ και στην πίσω όψη σε κύκλο : ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ - 1828 - και στη μέση ένα δάφνινο στεφάνι, πάνω στο οποίο αναγραφόταν η αξία του κάθε νομίσματος.²⁸

Ο Ιωάννης Καποδίστριας προχώρησε και οργάνωσε την κρατική υπηρεσία στο σύνολό της με λογιστική τάξη και ακρίβεια, ώστε να γίνεται αυστηρός έλεγχος για τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος και να επιβάλλονται κυρώσεις κατά της διαφθοράς. Προασπίστηκε με τον τρόπο αυτό την οικονομία του δημοσίου χρήματος. Σε κρίσιμες στιγμές μάλιστα κάλεσε τους δημοσίου υπαλλήλους να παραιτηθούν, όσοι είχαν την δυνατότητα, οριστικά ή προσωρινά από το μισθό τους, ολικά ή μερικά. Ο Κυβερνήτης της χώρας γνώριζε ότι η διαφθορά του δημοσίου βίου είναι καταστρεπτική για τον τόπο. Επίσης, έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην ακριβή καταβολή μισθών και μερίδων των στρατιωτικών τμημάτων, βάσει των καταστάσεων που υπήρχαν, υπογεγραμμένων από τους διοικητές των μονάδων και τους υπεύθυνους διαχειριστές. Ακόμη, προχώρησε στην τροποποίηση του συστήματος των προμηθειών του Δημοσίου και του εξοπλισμού των πλοίων.²⁹

Εκτός αυτών, πραγματοποίησε αρκετές εκκλήσεις προς τους Έλληνες και φιλέλληνες του εξωτερικού να βοηθήσουν οικονομικά την χώρα. Σύναψε δάνεια με στόχο να ενισχυθούν οι γεωργοί και οι ακτήμονες. Η επιβολή και η είσπραξη των

²⁷ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.55.

²⁸ Αλέξ., Τότσικας, *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/11/01/economic-crises/>, (τελευταία πρόσβαση : 1. 11. 2012).

²⁹ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.60.

φόρων έγινε απ' ευθείας από την Κυβέρνηση, με δικαιοσύνη και ισότητα, χωρίς τη μεσολάβηση των προκρίτων, ώστε να αποφευχθεί η φοροδιαφυγή και η δυνάστευση των πολιτών.³⁰ Όλα αυτά τα μέτρα απέδωσαν, όπως ο ίδιος ομολογεί: «*Αι πρόσοδοι της Ελλάδος εδιπλασιάσθησαν σχεδόν αφ' ότου εγώ ήλθον. Το μεν παρελθόν έτος έδωκαν περί τα 3.000.000 φράγκων, το δε παρόν υπόσχονται περί τα 5.000.000*».³¹ Έτσι, το κράτος άρχισε να λειτουργεί, τα έσοδα συγκεντρώθηκαν, ξεκίνησε η αξιοποίηση του εθνικού μας πλούτου, των διάφορων εθνικών πόρων και των κληροδοτημάτων του εσωτερικού και του εξωτερικού.

Ωστόσο, η αντίδραση κατά του Κυβερνήτη ήταν από την αρχή σχεδόν έντονη και συνεχώς αυξανόμενη. Στην προσπάθειά του να δημιουργήσει κεντρική εξουσία και να θέσει τις βάσεις για την οικονομία, βρήκε συχνά αντιμέτωπους τους άρχοντες, που αντιπροσώπευαν την παλιά αριστοκρατία. Οι πρόκριτοι φοβούνταν ότι θα έχαναν τα παλιά τους προνόμια και την εξουσία τους και γι' αυτό δεν εννοούσαν να υπακούσουν στα κελεύσματα του νεοσύστατου κράτους. Δεν εννοούσαν π.χ. ότι έπρεπε να πληρώνουν φόρους. Και όχι μόνο αυτό, αλλά αντιθέτως ζητούσαν υπέρογκα ποσά, ως πολεμική αποζημίωση για τα όσα είχαν χαλάσει κατά τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα.

Το 1827 ο Ιωάννης Καποδίστριας απηύθυνε έκκληση στις Μεγάλες Δυνάμεις για χορήγηση νέου δανείου. Ο Κυβερνήτης υπολόγιζε ότι έτσι θα μπορούσε να ξεπληρώσει ένα μέρος των τόκων των προηγούμενων δανείων και με τα υπόλοιπα να ανορθώσει την κατεστραμμένη ελληνική οικονομία. Δυστυχώς όμως, η απάντηση ήταν αρνητική. Το Λονδίνο και το Παρίσι αρνήθηκαν να δανείσουν τον Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος για να κάνει μάλιστα το κράτος να λειτουργήσει, έβαλε χρήματα από την προσωπική του περιουσία και εξέδωσε τα πρώτα ακάλυπτα ελληνικά χαρτονομίσματα, αφού οι ξένοι δανειστές δεν είχαν την διάθεση να παραχωρήσουν νέα δάνεια στους Έλληνες.³² Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής στην οποία είχε πλέον περιέλθει η χώρα, ο Ιωάννης Καποδίστριας στράφηκε με αυτόν τον τρόπο σ' ένα εσωτερικό κυρίως πρόγραμμα ανοικοδόμησης της οικονομίας. Το γεγονός όμως αυτό προκάλεσε την άμεση αντίδραση τόσο του εξαθλιωμένου λαού, που ζητούσε την αναδιανομή των «εθνικών γαιών», όσο και των

³⁰ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.60.

³¹ Αλ., Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σελ.215.

³² Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.59.

προκρίτων, που όπως προαναφέρθηκε, αισθάνθηκαν ότι παραμερίζονται από τα κέντρα άσκησης της εξουσίας.

Το τέλος αυτό της οικονομικής του πολιτικής έληξε άδοξα, καθώς σηματοδεύτηκε με την δολοφονία του. Το κυριακάτικο πρωινό της 27^{ης} Σεπτεμβρίου του 1831, στις 6.45' περίπου, στην πόρτα του Αγίου Σπυρίδωνος στο Ναύπλιο, δολοφονήθηκε ο πρώτος Κυβερνήτης του ελληνικού κράτους. Η συνέχεια της ιστορίας, είναι η επιβολή της βασιλείας στην Ελλάδα με πρώτο βασιλιά τον ανήλικο ακόμη Όθωνα, στον οποίο οι Μεγάλες Δυνάμεις έδωσαν το υπέρογκο δάνειο ύψους 60.000.000 γαλλικών φράγκων.³³

³³ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.66.

Η οικονομία της Ελλάδας κατά την οθωνική περίοδο

Γύρω στα 1833, η δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδας διαγραφόταν πέρα για πέρα αποκαρδιωτική. Τα οικονομικά, πέρα από τα πλήγματα που υπέστησαν κατά την διάρκεια του αγώνα, από τη σύγχυση και το σπαραγμό του 1832, είχαν οδηγηθεί σε πραγματικό χάος. Εξαιτίας της διοικητικής ανεπάρκειας, των καταχρήσεων του δημόσιου χρήματος από τους υπαλλήλους, την αδυναμία του φοροεισπρακτικού μηχανισμού να λειτουργήσει σωστά και το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, τα πράγματα για την οικονομία είχαν φτάσει στο απροχώρητο και κατά συνέπεια το δημόσιο ταμείο ήταν κενό. Από την άλλη πλευρά, μεγάλο μέρος της εθνικής γης είχε εκποιηθεί παράνομα ή είχε καταπατηθεί, ενώ ακόμη υπήρχαν οι οφειλές σε ξένα δάνεια που δεν είχαν αποπληρωθεί.

Η Ελλάδα του 1832 είναι μια μικρή πλέον χώρα, με περιορισμένη εδαφική έκταση και σχεδόν κατεστραμμένη από την περίοδο της Ανεξαρτησίας. Ο πληθυσμός της κατά κύριο λόγο είναι αγροτικός (95%) και αρκετές από τις υποδομές της είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Από την άλλη, η αγροτική παραγωγή έχει υποστεί αρκετές ζημιές και θέλει χρόνο για να ανασυγκροτηθεί. Το ίδιο συμβαίνει και στον αστικό τομέα, όπου κι εκεί τα πράγματα δεν φαίνονται και τόσο καλά. Όταν δημιουργήθηκε το Ελληνικό Βασίλειο, τα κύρια εμπορικά κέντρα που υποδήλωναν την οικονομική αναγέννηση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Βόλος), βρέθηκαν έξω από τα όρια του νέου ελληνικού κράτους. Έτσι, το νέο κράτος δεν ήταν καν κέντρο του ελληνισμού, αφού καμία σημαντική πόλη δεν συμπεριλαμβανόταν εντός των συνόρων του.³⁴

Η παγίωση της τάξης λοιπόν σε όλα τα επίπεδα κρινόταν επιτακτική. Το ίδιο και η απόκτηση της στοιχειώδους γνώσης για την σωστή κρατική λειτουργία, την οργάνωση και την ανοικοδόμηση σιγά σιγά της χώρας. Αυτοί ήταν και οι πρωταρχικοί στόχοι της οθωνικής διοίκησης και της βαυαρικής δυναστείας. Το αμέσως επόμενο ζήτημα που θα έπρεπε να αναλογιστούν και φυσικά να βρουν λύσεις, ήταν η αποσαφήνιση του γαιοκτητικού καθεστώτος, δηλαδή της ιδιοκτησίας των εθνικών γαιών που περιήλθαν στο νέο ελληνικό κράτος, μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του.

³⁴ Β., Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία-Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και βοηθήματα, Αθήνα 2015, σελ.42.

Από την πρώτη περίοδο κίολας της Αντιβασιλείας, κινήθηκαν για τις απαραίτητες διαδικασίες, προκειμένου όλη αυτή η κατάσταση να αντιμετωπιστεί. Στις προσπάθειες αυτές συγκαταλέγονται η αναβίωση του εμπορίου, η διευθέτηση του θέματος των εθνικών γαιών, καθώς επίσης και αυτή της είσπραξης των φόρων. Ένας θεσμός που δημιουργήθηκε για το λόγο αυτό ήταν η ίδρυση του Ελεγκτικού Συνεδρίου τον Οκτώβριο του 1833. Πρόκειται για ένα θεσμό που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της οικονομίας της χώρας. Αποτελεί ένα ανώτατο διοικητικό σώμα με δικαστικές δικαιοδοσίες, ανεξάρτητο στη λειτουργία του από υπουργεία και ικανό να ασκεί την οικονομική εποπτεία στη χώρα.³⁵

Ο ερχομός του Όθωνα, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, συνοδεύτηκε από την παροχή δανείου 60 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων με την εγγύηση των τριών προστάτιδων Δυνάμεων (Γαλλία, Βρετανία, Ρωσία). Η διάσκεψη που συνήλθε στο Λονδίνο έθεσε αυστηρούς όρους για την καταβολή των ελληνικών οφειλών, όρισε επιτροπή ελέγχου της ελληνικής οικονομίας και επέβαλε την εκχώρηση όλων των εθνικών πόρων για την εξυπηρέτηση των δανείων.³⁶ Η χαώδης αυτή κατάσταση που επικρατούσε στα οικονομικά του κράτους, επέφερε την επιβολή μεγάλων φόρων και, σχεδόν, όλο το δάνειο απορροφήθηκε από τις εξοφλήσεις τόκων και κεφαλαίου και για έξοδα του στρατού και της βαυαρικής Διοίκησης. Παράλληλα, τα «εθνικά κτήματα» συνέχιζαν να είναι υποθηκευμένα.

Το καλοκαίρι του 1843 η Ελλάδα έπρεπε να καταβάλει στις τράπεζες της Ευρώπης τα τοκοχρεολύσια παλιότερων δανείων, που είχε πάρει η χώρα. Δυστυχώς, τα λεφτά των δανείων δεν είχαν πάει σε υποδομές, που θα βοηθούσαν την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας, αλλά είχαν σπαταληθεί σε εμφύλιες συγκρούσεις, στην επανάσταση και σε έξοδα της Διοίκησης. Την άνοιξη του 1843 η κυβέρνηση παίρνει μέτρα λιτότητας, τα οποία όμως δεν αποδίδουν, ώστε να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα για την ετήσια δόση χρήματα. Έτσι, τον Ιούνιο του 1843 η ελληνική κυβέρνηση ενημερώνει ότι αδυνατεί να καταβάλει το ποσό που χρωστάει και ζητά νέο δάνειο από τις μεγάλες δυνάμεις, ώστε να αποπληρώσει τα παλιά.

Ωστόσο, οι Μεγάλες Δυνάμεις (Αγγλία-Γαλλία-Ρωσία), αντί να εγκρίνουν νέο δάνειο προς αυτό το σκοπό, κάνουν μια διάσκεψη στο Λονδίνο για το ελληνικό χρέος και καταλήγουν σε πρωτόκολλο, με το οποίο οι πρεσβευτές τους παρουσιάζονται

³⁵ Γ.Ν., Μοσχόπουλος, *Η επανάσταση του 1843 (Ιστορία του Νέου Ελληνικού κράτους-πολιτικές προσεγγίσεις)*, τόμος Α' 1832-1940, Β' έκδοση, Αθήνα 1998, σελ.54 - 55.

³⁶ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.66-67.

στην ελληνική κυβέρνηση και απαιτούν την ικανοποίησή του. Αρχίζουν διαπραγματεύσεις και μετά από ένα μήνα υπογράφουν μνημόνιο³⁷, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα πρέπει να πάρει μέτρα άμεσα, ώστε μέσα στους επόμενους μήνες να εξοικονομήσει το αστρονομικό ποσό των 3,6 εκατομμυρίων δραχμών για τους δανειστές της.

Τα βασικά μέτρα για την εφαρμογή του μνημονίου του 1843 ήταν τα εξής :

- Απολύθηκε το ένα τρίτο των δημοσίων υπαλλήλων και μειώθηκαν κατά 20% οι μισθοί όσων από αυτούς τελικώς παρέμειναν.
- Σταμάτησε η χορήγηση συντάξεων, που τότε δεν δίνονταν στο σύνολο του πληθυσμού, αλλά σε ειδικές κατηγορίες.
- Μειώθηκαν κατά 60% οι στρατιωτικές δαπάνες και ο αριθμός των στρατιωτικών μειώθηκε, οι οποίοι αντί για μισθό έπαιρναν χωράφια.
- Αυξήθηκαν οι δασμοί και οι φόροι χαρτοσήμου και επιβλήθηκε προκαταβολή στην είσπραξη του φόρου εισοδήματος.
- Απολύθηκαν όλοι οι υπάλληλοι του εθνικού τυπογραφείου, οι δασονόμοι και οι δασικοί υπάλληλοι, οι μηχανικοί του δημοσίου, οι μισοί καθηγητές πανεπιστημίου και σταμάτησαν να γίνονται τα δημόσια έργα.
- Καταργήθηκαν εντελώς όλες οι υγειονομικές υπηρεσίες του κράτους.
- Νομιμοποιήθηκαν όλα τα αυθαίρετα κτίσματα με πληρωμή προστίμων νομιμοποίησης.
- Περαιώθηκαν συνοπτικά όλες οι εκκρεμείς φορολογικές υποθέσεις με την καταβολή εφάπαξ ποσού.³⁸

Τελικώς, παρόλη τη λήψη και την εφαρμογή όλων αυτών των δυσβάσταχτων οικονομικών μέτρων, η ανάκαμψη στον πάσχοντα τομέα της οικονομίας δεν ήρθε ποτέ, η χώρα αδυνατούσε να εκπληρώσει το δημόσιο χρέος της και ο Όθωνας αναγκάστηκε να κηρύξει επίσημη πτώχευση, εκλιπαρώντας πλέον για νέες πιστώσεις. Ο κόσμος, ως φυσικό επακόλουθο εξαθλιώθηκε για αρκετά μεγάλο διάστημα, οι ξένοι πήραν μεγάλο μέρος των χρημάτων τους στο εξωτερικό, η χώρα είδε κι έπαθε να συνέλθει, αλλά φαλίρισε ξανά μετά από πενήντα χρόνια, με το “Κύριοι, δυστυχώς επτωχέυσαμεν” του Χαριλάου Τρικούπη το 1893.

³⁷ Αλέξ., Τότσικας, *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/11/01/economic-crises/>, (τελευταία πρόσβαση : 1 .11 . 2012).

³⁸ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.70-71.

Νέες οικονομικές συνθήκες μετά το 1864

Μετά την έξωση του Όθωνα και τη μεταπολίτευση του 1862, οι δαπάνες του κράτους διευρύνονται, εξαιτίας των εξελίξεων στο εσωτερικό της χώρας (Κρητική επανάσταση, εσωτερικές ανωμαλίες κλπ.) και ο δανεισμός αυξάνεται σε τέτοιο σημείο, που θα οδηγήσει στην επόμενη πτώχευση, αυτή του 1893. Παίρνοντας τα πράγματα από την αρχή, με την ψήφιση και την εφαρμογή των δημοκρατικών άρθρων του Συντάγματος του 1864, έχουμε την μετασχηματισμό της πολιτικής πραγματικότητας του νέου ελληνικού κράτους. Σε αυτήν, συμβάλλουν και οι νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται στον ελλαδικό χώρο στα πλαίσια των ευρωπαϊκών ανακατατάξεων που ακολουθούν.

Το "ψήφισμα του Έθνους" το οποίο εκδόθηκε στις 11 Οκτωβρίου του 1862, κατήργησε τη βασιλεία του Όθωνα και προχώρησε στη σύσταση προσωρινής κυβέρνησης, μέχρι τη σύγκληση Εθνικής Συνέλευσης.³⁹ Το ψήφισμα αυτό καταργούσε την βασιλεία του Όθωνα και την δυναστεία, αλλά όχι και το θεσμό της βασιλείας γενικότερα. Γίνεται σαφές λοιπόν, ότι το έθνος αποτελεί το φορέα της αλλαγής και σηματοδοτεί με αυτόν τον τρόπο το πέρασμα, από την μοναρχική στη δημοκρατική αρχή, αυτήν δηλαδή της λαϊκής κυριαρχίας. Στις 10 Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς, συνήλθε σε συνεδρίαση η Εθνική Συνέλευση και έλαβαν σε αυτή μέρος και οι Επτανήσιοι πληρεξούσιοι, εγκαινιάζοντας έτσι και επίσημα την πρόσφατη ένωσή τους με την Ελλάδα. Το αποτέλεσμα της Συνέλευσης αυτής ήταν η αναγόρευση του πρίγκιπα της Δανίας Γεώργιο σε βασιλιά της Ελλάδας. Ωστόσο, μέσα σε συνθήκες κυβερνητικής αστάθειας και εμφυλίου πολέμου, η Εθνοσυνέλευση χρειάστηκε δυο ολόκληρα χρόνια για να φτάσει στην ψήφιση συντάγματος το 1864.

Το Σύνταγμα του 1864 υπήρξε το μακροβιότερο σύνταγμα της ελληνικής ιστορίας και αποτέλεσε τον κορμό των επόμενων συνταγμάτων (του 1911 και του 1952). Καθιέρωσε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, εφόσον όρισε ότι "*άπασαι εξουσίαι πηγάζουν εκ του έθνους. Ενεργούνται δε καθ' ον τρόπο ορίζει το Σύνταγμα*".⁴⁰ Δεύτερη σημαντική αλλαγή σε σχέση με το προηγούμενο, ήταν ότι καθιέρωνε ως νέα μορφή πολιτεύματος την βασιλευομένη δημοκρατία. Επιπλέον, κατήργησε το θεσμό της γερουσίας ως αριστοκρατικό και προώθησε σημαντικά τη βελτίωση και την

³⁹ Ν., Μοσχονάς, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', σελ.220.

⁴⁰ Αλέξ., Σβώλος, *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972*, σελ. 129-131.

προστασία των ατομικών ελευθεριών, όπως αυτό του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, καθώς και την ελευθερία του τύπου.⁴¹

Σε αυτή λοιπόν τη χρονική στιγμή που βρισκόμαστε, στο σύνολο του Ελληνισμού, δηλαδή του ανεξάρτητου οριοθετημένου ελληνικού κράτους, των αλύτρωτων περιοχών στην οθωμανική επικράτεια όπου διέμεναν Έλληνες, και του παροικιακού στοιχείου που βρίσκεται στο εξωτερικό, παρατηρείται μια σοβαρή οικονομική πρόοδος. Στην πρώτη θέση βρίσκονται οι Έλληνες που δραστηριοποιούνται στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στις ελληνικές παροικίες της Ανατολής και της Δύσης. Είναι ενδεικτικό ότι στις μικρές αγγλικές επιχειρήσεις που εδρεύουν στην Τουρκία, συμμετέχει ένας ιδιαίτερα ικανοποιητικός αριθμός Ελλήνων επιχειρηματιών. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη μάλιστα είναι και η συμμετοχή τους σε αγγλικές εταιρείες μετά το 1860, καθώς και η παρουσία τους ως τραπεζίτες στο χώρο της Εγγύς Ανατολής.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν ακίνδυνο, αλλά και σκόπιμο να υποστηρίξουμε ότι μετά το 1864 διαφαίνεται μια πρώτη άρση των διαχωριστικών ορίων ανάμεσα στο 'διάσπαρτο' Ελληνισμό. Η ένωση των Επτανήσων με την υπόλοιπη Ελλάδα, όπως προαναφέραμε, είναι ενδεικτική της νέας αυτής πραγματικότητας, καθώς οι Επτανήσιοι ενσωματώνονται και διοικητικά πλέον με τον κύριο πυρήνα του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, ο αλύτρωτος ελληνισμός και οι παροικίες του εξωτερικού πλέον αισθάνονται ότι βρίσκονται κάτω από την ίδια εθνική σκέπη. Έτσι, μπορούμε να μιλήσουμε εύστοχα για μια αλλαγή της υπάρχουσας κατάστασης. Μετά το οριακό αυτό σημείο του 1864 παρατηρούμε ένα φαινόμενο ενοποίησης στον οικονομικό και πολιτισμικό τομέα, όλων των τμημάτων του Ελληνισμού.

Αναντίρρητα, αυτή η νέα οικονομική διαφοροποίηση θα έχει θετικό αντίκτυπο και στο πρόσωπο της ελληνικής κοινωνίας. Αρκετοί και μεγάλοι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι ακμάζουν στην οθωμανική αυτοκρατορία, στις ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων, στην Αίγυπτο και στη Ρωσία. Τα αποτελέσματα στον τομέα της οικονομίας είναι αρκετά ενθαρρυντικά. Παρατηρείται μια αρκετά γενναία εισροή κεφαλαίων, καθώς και μια ιδιαίτερη ανάπτυξη στον τριτογενή τομέα (όπως στη ναυτιλία, στο εμπόριο και τις τραπεζικές επιχειρήσεις). Μιλώντας με αριθμούς για του λόγου το αληθές, η χωρητικότητα, για παράδειγμα, του εμπορικού ναυτικού της

⁴¹ Γ.Ν., Μοσχόπουλος, *Πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί 1864-1875 (Ιστορία του Νέου Ελληνικού κράτους-πολιτικές προσεγγίσεις)*, τόμος Α' 1832-1940, Β' έκδοση, Αθήνα 1998, σελ. 108.

Ελλάδας βρίσκεται το 1866 στους 330.000 τόνους , ενώ λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1870 ανέρχεται στους 404.000 τόνους.⁴²

Όσον αφορά το εμπόριο, παρατηρείται και εκεί μια υπολογίσιμη ανάπτυξη. Κατά το χρονικό διάστημα 1851-1860 μαρτυρείται μια σημαντική αύξηση στο κατά κεφαλήν εισόδημα σε χρυσές δραχμές στο πλαίσιο των εξαγωγών. Στον κλάδο της γεωργίας από την άλλη πλευρά, δεν σημειώνεται καμία σημαντική μεταβολή, καθώς δεν επιδεικνύεται ιδιαίτερη κρατική φροντίδα. Ωστόσο, διπλασιάζονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, με άμεση συνέπεια της αύξησης της εξαγωγής σε ορισμένα αγροτικά προϊόντα όπως ήταν η σταφίδα Κορίνθου, το ελαιόλαδο και το κρασί.

Το γενικότερο αντίκτυπο αυτής της οικονομικής ανόδου, όπως διαφαίνεται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, είναι και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις σε εξάρτηση πάντα με τις οικονομικές. Παρόλο που η χώρα παραμένει ως επί το πλείστον αγροτική, έχουμε μια σημαντική ενίσχυση στους δείκτες των αστικών στοιχείων. Ο αστικός πληθυσμός, γύρω στο 1853, είναι περίπου στο 8%, ενώ το 1879 αυξάνεται και φθάνει στο 28% του συνόλου. Οδηγούμαστε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια έκδηλη μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και όπως είναι προφανές την άμεση αύξηση της εργατικής τάξης.⁴³

Όλα αυτά τα στοιχεία λοιπόν, σηματοδοτούν την απαρχή μιας νέας περιόδου, κατά την οποία θα υπάρξει μια ευκολότερη διακίνηση ιδεών, καθώς και μια πολιτική αφύπνιση, έτσι ώστε να θεωρηθεί πιο γόνιμος ο χώρος λειτουργίας για το νέο σύνταγμα. Τα κυριότερα που συμβάλλουν προς αυτό : καταρχήν η οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης επίσης, η μετακίνηση μαζών σε χώρους με καλύτερη πνευματική υποδομή (στα αστικά κέντρα), αλλά και η βελτίωση των δυνατοτήτων για πραγματοποίηση σπουδών (στο εσωτερικό ή στη Δύση). Μάλιστα, κρίνεται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να παραθέσουμε την άποψη του Ν. Σβορώνου για την περίοδο αυτή : « *Οι ιδέες εξελίσσονται, άλλοτε ακολουθώντας κι άλλοτε προετοιμάζοντας φιλελεύθερο και μεταρρυθμιστικό κίνημα, που διαγράφεται όλο και πιο καθαρά* ». Τέλος, ο Γ.Κορδάτος, στο βιβλίο του για την *Ίστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* διατυπώνει με μια χαρακτηριστική φράση την εμφάνιση μιας πρώιμης αστικοποίησης με τις

⁴² Γ.Ν., Μοσχόπουλος, *Πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί 1864-1875 (Ίστορία του Νέου Ελληνικού κράτους-πολιτικές προσεγγίσεις)*, τόμος Α' 1832-1940, Β' έκδοση, Αθήνα 1998, σελ.108.

⁴³ Χρ., Αγριαντώνη, *Η Ίστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, σελ.62.

μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα : « Σ' όσες πόλεις κάπνιζαν καμινάδες, εκεί σιγά σιγά το προλεταριάτο αρχίζει να συγκεντρώνεται και να παίρνει ταξική συνείδηση ». ⁴⁴

Τα τελευταία τριάντα χρόνια του 19^{ου} αιώνα σημαδεύτηκαν από την ισχυρή πολιτική προσωπικότητα του Χαριλάου Τρικούπη. Από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα, η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών, οδηγούν στην πολιτική αφύπνιση συνολικά της ελληνικής αστικής τάξης. Τα κοινωνικά στρώματα θα στρατευτούν πολιτικά γύρω από το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και το κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Ο συγκρουσιακός καταρχήν χαρακτήρας των κομμάτων αυτών έγκειται στο ότι οι μεν προέρχονται από μια αναγεννημένη αστική τάξη, ενώ οι δε προέρχονται από παραδοσιακές κοινωνικές κάστες.

⁴⁴ Ν., Σβορώνος, Επισκόπηση, σελ.91, Γ., Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, σελ.21.

Φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις μετά το 1875 έως την πτώχευση του 1893

Στα χρόνια που ακολούθησαν μετά την ψήφιση του Συντάγματος και πιο συγκεκριμένα στη δεκαετία μεταξύ του 1865-1875, έγιναν αρκετές εναλλαγές των κυβερνήσεων και ως εκ τούτου, ήρθε στο φως η πάλη ανάμεσα στο θρόνο και στη Βουλή. Όπως ήταν φυσικό, το στέμμα επιδίωκε συνεχώς την ανάμιξή του στο πολιτικό σκηνικό, ενώ απ' την άλλη η Βουλή επιδίωκε την ενίσχυση του ρόλου της. Αυτή η έντονη διαμάχη ήταν που έκανε επιτακτική την ανάγκη για μετασχηματισμό του υπάρχοντος κοινοβουλευτικού συστήματος και τη δημιουργία ενός άλλου, διαφορετικού από το ισχύον.

Καθιερώνεται λοιπόν ένα νέο πολιτικό πνεύμα και σηματοδοτείται μια νέα περίοδος για την Ελλάδα, διαπνεόμενη πλέον από την αφορμή της αρχής περί λαϊκής κυριαρχίας, που όριζε το σύνταγμα του 1864. Αυτή η απαρχή είναι στενά συνδεδεμένη με το πρόσωπο του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο ίδιος είναι εχθρός της δημαγωγίας και πολέμιος των εύκολων συνθημάτων, ενώ αγωνίζεται για την επιβολή ενός νέου κοινοβουλευτισμού, δυτικού τύπου. *«Πρόκειται για έναν πολιτικό άντρα που υπήρξε προσωπικότητα με πεποίθησιν εις εαυτόν, άκαμπτος, ρεαλιστής, δωρικός εις τους λόγους του, που ηγνοεί να επιβάλη την πολιτικήν λογικήν του και όταν έβλεπεν ότι ώγκουτο εναντίον του το λαϊκό ρεύμα»*⁴⁵.

Ωστόσο, στο πολιτικό παιχνίδι εισήχθη και ο μεγαλύτερος αντίπαλός του για εκείνη την εποχή, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Εκ διαμέτρου αντίθετος, αφού οι πολιτικές του πεποιθήσεις αγγίζουν τη δημαγωγία και το λαϊκισμό, διαθέτοντας μάλιστα μερικές από τις πρακτικές του παλαιοκομματισμού. Παρόλα αυτά, πιστεύει ακράδαντα στην έννοια του κοινοβουλευτισμού και της νομιμοφροσύνης, όπως άλλωστε κάνει και ο Χαρίλαος Τρικούπης.⁴⁶

Εντούτοις, η πολιτική αστάθεια ήταν το βασικό χαρακτηριστικό του τότε συστήματος, με το Βασιλιά Γεώργιο να δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ακόμη και στους εκπροσώπους των μειοψηφούντων κομμάτων. Αυτό φαίνεται καθαρά αν αναλογιστούμε ότι μόνο το διάστημα 1870 – 1875, έγιναν τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις και σχηματίστηκαν εννιά κυβερνήσεις. Σαν να μην έφτανε

⁴⁵ Διον. , Κόκκινος, *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδος*, τόμος 2^{ος} , σελ. 678.

⁴⁶ Γ.Ν.,Μοσχόπουλος, *Εισαγωγή του κοινοβουλευτικού συστήματος (Ιστορία του Νέου Ελληνικού κράτους-πολιτικές προσεγγίσεις)*, τόμος Α' 1832-1940, Β' έκδοση, Αθήνα 1998, σελ. 111.

αυτό, το ίδιο χρονικό διάστημα, έλαβε χώρα και το τεράστιο οικονομικό και χρηματιστηριακό σκάνδαλο των μεταλλείων του Λαυρίου, με θύματα πολλούς Έλληνες, οι οποίοι και έχασαν τις αποταμιεύσεις τους.

Έτσι λοιπόν, θέλοντας να παρεισφρήσει σε αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα, ο Χαρίλαος Τρικούπης δημοσίευσε το περίφημο και γνωστό ως τώρα άρθρο του « *Τίς πταίει ;* », το οποίο αναφερόταν στην συνεχιζόμενη κρίση της πολιτικής ζωής. Ο Χαρίλαος Τρικούπης εκθέτει σ' αυτό το γεγονός ότι μετά το 1868 υπάρχουν κυβερνήσεις μειοψηφίας και παράλληλα καταγγέλλει τις παράνομες μεθοδεύσεις που εφαρμόζονται για εκβιασμό της λαϊκής ψήφου.⁴⁷ Ο Χαρίλαος Τρικούπης αργότερα πήρε την εντολή σχηματισμού της κυβέρνησης από το βασιλιά και μέσα από το περιεχόμενο του καθιερωμένου του λόγου στο Κοινοβούλιο, έδωσε το στίγμα της αλλαγής. Είναι γνωστή η « *Αρχή της Δεδηλωμένης*», την οποία και καθιέρωσε στη χώρα για πρώτη φορά το 1875 και μέσα από αυτή διακήρυσσε ότι με την τήρησή της καθίσταται σε πλήρη αρμονία η λειτουργία του πολιτεύματος.⁴⁸

Το 1881, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, γίνεται στην Ελλάδα η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας. Παρόλο της θετικής αυτής έκβασης, το εξωτερικό χρέος μεγαλώνει, λόγω και των οικονομικών αποζημιώσεων, που χρειάζεται να καταβληθούν στην Τουρκία για την παραχώρηση των περιοχών αυτών. Ο Χαρίλαος Τρικούπης έθεσε από την αρχή σε εφαρμογή το φιλόδοξο πρόγραμμά του με την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής. Για να υποστηρίξει και πρακτικά αυτό το πρόγραμμα, ο Τρικούπης εκμεταλλεύτηκε τα κρατικά μονοπώλια (όπως αλατιού και σπίρτων), επέβαλε υψηλή φορολογία (κυρίως βάζοντας έμμεσους φόρους) και προέβη σε υπέρμετρο για την αντοχή της χώρας εξωτερικό δανεισμό.

Και για του λόγου το αληθές, το διάστημα από το 1879 έως το 1890, η χώρα σύναψε έξι εξωτερικά δάνεια, με ληστρικούς όρους, ονομαστικής αξίας 640.000.000 φράγκων. Τα δάνεια αυτά, λόγω της μικρής φερεγγυότητας που είχε πλέον η χώρα, ήταν υποτιμημένα μέχρι και κατά 30% και έτσι στα ταμεία του κράτους έφτασαν 450.000.000 φράγκα.⁴⁹ Με δεδομένο πως το 40% του κρατικού προϋπολογισμού

⁴⁷ Δ.Ν., Μαρωνίτης, «*Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλτρωτισμός*», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5, Αθήνα 2003, σελ. 14.

⁴⁸ Αλέξ., Τότσικας, *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/11/01/economic-crises/>, (τελευταία πρόσβαση : 1. 11. 2012).

⁴⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, σελ. 79.

πήγαινε για την αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων και ένα μεγάλο μέρος για τις ανάγκες των στρατιωτικών δαπανών, είναι ολοφάνερο πως τα έργα υποδομής χρηματοδοτούνταν κυρίως από τη βαριά φορολογία. Όπως ήταν επόμενο, στις εκλογές του 1890 ο λαός επανέφερε στην εξουσία το λαϊκιστή Δηλιγιάννη.⁵⁰

Εντούτοις, το γεγονός αυτό δυστυχώς δεν σηματοδοτούσε και το τέλος αυτής της κατάστασης. Κατά την περίοδο του 1890-1893 άλλαξαν πέντε κυβερνήσεις, που προσπάθησαν με διάφορους οικονομικούς αυτοσχεδιασμούς να δανειοδοτήσουν την παραπέουσα οικονομία, ενώ ταυτόχρονα έλαβαν μέτρα για αυστηρές περικοπές στις κρατικές δαπάνες, στις στρατιωτικές δαπάνες, στα δημόσια έργα και σε όλες τις κρατικές δραστηριότητες. Παράλληλα, ψηφίστηκαν νέοι φόροι και νέα τέλη (όπως εκπαιδευτικά τέλη), που προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις στο λαό.

Η κατάσταση των πραγμάτων πλέον ήταν απελπιστική. Και αυτά που επακολούθησαν θλιβερά. Μια καταστρεπτική πτώση της διεθνούς τιμής της σταφίδας, έδειξε το πόσο εύθραυστη τελικά ήταν η ελληνική οικονομία. Το 1893, οι εισαγωγές ανέρχονταν στο ποσό των 120.000.000 φράγκων και οι εξαγωγές στο ποσό των 82.000.000 φράγκων.⁵¹ Ο Χαρίλαος Τρικούπης έχοντας να αντιμετωπίσει και μια μεγάλη ανθελληνική εκστρατεία στο εξωτερικό και από το γεγονός παράλληλα ότι η οικονομική κατάσταση είχε φτάσει στο απροχώρητο, εμφανίζεται στη Βουλή το Δεκέμβριο και ανακοινώνει τη χρεοκοπία με την ιστορική φράση: «Κύριοι, δυστυχώς επτωχεύσαμεν»!

Αυτή η φράση σηματοδοτεί ανάγλυφα τη θλιβερή κατάληξη μιας οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, των μεγάλων φιλοδοξιών και αγαθών προαιρέσεων, θα λέγαμε με άλλα λόγια και που ανάγκασε τελικώς την Ελλάδα στην αποδοχή το 1898 του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ). Αυτός υποχρέωσε τη χώρα σε πολιτική αυστηρότατης λιτότητας ως το 1910 τουλάχιστον, για να καταργηθεί τυπικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵²

Παρόλα αυτά και θέλοντας να εξετάσουμε γενικά αυτήν την περίοδο από την οικονομική της σκοπιά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του 1875 και λίγο παλαιότερα του 1862, έδωσαν στην Ελλάδα μια θετική ώθηση.

⁵⁰ Τρικούπης Χαρίλαος (1832-1896), <https://argolikivivliothiki.gr/2011/02/28/τρικούπης-χαρίλαος-1832-1896/>, (τελευταία πρόσβαση : 28. 2. 2011).

⁵¹ Αλέξ., Τότσικας, *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/11/01/economic-crises/>, (τελευταία πρόσβαση : 1. 11. 2012).

⁵² Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.118.

Πρωταρχικό ρόλο σε αυτό, έδωσε σαφώς η πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη που αφορούσε την ελεύθερη εισαγωγή κεφαλαίων στο ελληνικό κράτος. Η πολιτική του αυτή απόφαση συνέπεσε συγκυριακά με ευνοϊκές συνθήκες του διεθνούς χώρου για την μετακίνηση των κεφαλαίων. Με το αίσθημα του εθνισμού που διαρκώς αυξανόταν, με την ανώμαλη πολιτική κατάσταση που ίσχυε στην Τουρκία και με την εμφάνιση του εθνικιστικού κινήματος των Νεότουρκων στη γείτονα χώρα, είναι λογικό μεγάλοι κεφαλαιούχοι να προβούν σε επενδύσεις στον ελλαδικό χώρο εκείνη την περίοδο. Έτσι, έχουμε την ίδρυση των πρώτων βιομηχανιών στη χώρα μας, οι οποίες πολλαπλασιάζονται κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα.

Μιλώντας με όρους της σύγχρονης οικονομίας, θα λέγαμε ότι η είσοδος των κεφαλαίων στην Ελλάδα είχε αρνητικές επιπτώσεις από μια πλευρά για τη λαϊκή μάζα. Και αυτό γιατί σε μια χώρα όπως η Ελλάδα εκείνη την περίοδο, με υποτιμημένο τον πρωτογενή τομέα, το κεφάλαιο δημιουργεί την εμπλοκή της εξάρτησης. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι οι κυβερνήσεις που ακολουθούν αυτό το φαινόμενο, εκ των πραγμάτων αναγκάζονται να πειθαρχούν στις απαιτήσεις των Ελλήνων και ξένων κεφαλαιούχων και όχι τόσο στις απαιτήσεις και τους υπάρχοντες ρυθμούς του συνόλου της 'κοινωνικής οικονομίας'. Ωστόσο, ο νέος αυτός κώδικας των οικονομικών καταπιέσεων κινεί νέους μηχανισμούς στο ευρύτερο πληθυσμιακό σύνολο της χώρας. Για παράδειγμα, η εισροή των πρώτων κεφαλαίων δημιουργεί και τα πρώτα εργοστάσια και φυσικά τους πρώτους εργάτες, στοιχεία που θα προετοιμάσουν την εργατική αρχικά και στη συνέχεια ταξική συνείδηση.

Δημιουργείται λοιπόν η αναπόφευκτη διαπίστωση, ότι ενώ από τη μία η χώρα δεν είναι ικανή να διαχειριστεί την όλη οικονομική κατάσταση και δεν μπορεί ουσιαστικά να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την διάσωσή της, από την άλλη υπάρχει ταυτόχρονα και σε καλπάζουσα μάλιστα μορφή, η είσοδος του εξωελλαδικού κεφαλαίου που παίζει πρωτεύοντα και ρυθμιστικό κατά βάση ρόλο στον έλεγχο και στην εξελικτική πορεία των πραγμάτων στην Ελλάδα για τα επόμενα χρόνια.

Γ' Κεφάλαιο

Το εμπόριο και η εμπορική ναυτιλία

Είναι γεγονός ότι τα πενιχρά οικονομικά μεγέθη της μετεπαναστατικής Ελλάδας, ο κατά πολύ μειωμένος πληθυσμός, η περιορισμένη κατά βάση αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της και η απουσία κάθε είδους παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους, καθήλωναν σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα αυτού ξεκίνησε να δημιουργείται δειλά δειλά και κυρίως στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως σε αρκετά μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από τα διάφορα εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα. Για τους ίδιους ευνόητους λόγους, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε άμεσα με το εξωτερικό εμπόριο, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ανεξαρτησίας.⁵³

Ωστόσο, μια από τις πιο σημαντικές εκφράσεις της χώρας στον τομέα του εμπορίου ήταν οι λεγόμενες εμποροπανηγύρεις, δηλαδή οι εμπορικές εκείνες συγκεντρώσεις που γίνονταν σε διάφορες πόλεις, διοργανώνονταν μια φορά το χρόνο και διαρκούσαν περίπου τρεις με οχτώ ημέρες. Σ' αυτές συγκεντρώνονταν έμποροι από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, προκειμένου να διαθέσουν τα προϊόντα τους και η λειτουργία τους καθοριζόταν από ένα συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο προέβλεπε και ορισμένο κάθε φορά ύψος φόρων για τα διατιθέμενα προϊόντα. Ο φόρος αυτός αποτελούσε μάλιστα και το κυριότερο τακτικό έσοδο των δήμων.⁵⁴

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι εμποροπανηγύρεις αυτές έπαιζαν αρκετά σημαντικό ρόλο, καθώς υπήρχαν αρκετοί περιορισμοί στην ελεύθερη διακίνηση των εμπορικών αγαθών. Όταν όμως οι συγκεκριμένοι περιορισμοί γι' αυτήν την εμπορική δραστηριότητα καταργήθηκαν, οι εμποροπανηγύρεις που λειτουργούσαν υπό προνομιακό καθεστώς, έχασαν τη σπουδαιότητα τους και λίγα χρόνια αργότερα (το 1867) είχαν περιοριστεί αρκετά. Γενικά οι εμποροπανηγύρεις, οι οποίες επί Τουρκοκρατίας ήταν η πιο σημαντική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας στο εσωτερικό της χώρας και κάλυπταν σημαντικές ανάγκες, ήδη από την περίοδο της απελευθέρωσης και έπειτα, άρχισαν να φθίνουν. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και

⁵³ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ.178.

⁵⁴ Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, *«Το Ελληνικό εμπόριο στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000»*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.78.

από το ύψος των φόρων που εισέπρατταν οι δήμοι και το οποίο φαίνεται πως από το 1859 και έπειτα είχε περιοριστεί αρκετά σημαντικά.⁵⁵

Στη μετεπαναστατική περίοδο η εμπορική ναυτιλία ήταν ο μόνος τομέας της χώρας που κατόρθωσε γρήγορα να επανακτήσει την παλιά ζωτικότητα του. Ήδη από την αρχή και ύστερα από την αποκατάσταση της ειρήνης, ιδρύθηκαν νέα ναυπηγεία σε πολλά νησιά και λιμάνια. Αρχικά, οι ναυπηγικές αυτές επιχειρήσεις στηρίχτηκαν στο παλιό συντροφικό σύστημα, στο οποίο καπετάνιοι, ναυτικοί, караβομαραγκοί και ξυλέμποροι συνεταιριζόνταν μεταξύ τους, ταίριαζαν τις επαγγελματικές τους ικανότητες και μοιράζονταν τα κέρδη.

Όπως και προεπαναστατικά, οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς έκαναν συχνά διάφορες επενδύσεις στις ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Μετά την Επανάσταση, η Σύρος και λίγο αργότερα, ο Πειραιάς έγιναν τα κύρια εμπορικά κέντρα.⁵⁶ Η ζωτικότητα της Σύρου ήταν τόσο μεγάλη, ώστε σε περίοδο μόλις πενήντα χρόνων (1830-1880) είχαν εγγραφεί εκεί 5.600 πλοία περίπου, τα περισσότερα από τα οποία ήταν μάλιστα τοπικής κατασκευής. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε και το γεγονός ότι το 1857 ιδρύθηκε στη Σύρο και η πρώτη ατμοπλοϊκή εταιρεία της Ελλάδος.⁵⁷

Ωστόσο, είναι γεγονός ότι στα προεπαναστατικά χρόνια η ελληνική εμπορική ναυτιλία είχε επιδείξει αξιοσημείωτη ανάπτυξη (κυρίως κατά την περίοδο 1774-1815), κάτι το οποίο όμως σταμάτησε με την έναρξη του Αγώνα για την απελευθέρωση. Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων για την απελευθέρωση, ο ελληνικός εμπορικός στόλος μετατράπηκε απευθείας σε πολεμικό για να καλύψει τις ανάγκες του πολέμου κι έτσι οι δρόμοι του εμπορίου έκλεισαν προσωρινά, με αποτέλεσμα τα παραδοσιακά ναυτικά κέντρα να γνωρίσουν την καταστροφή ή την παρακμή (όπως τα Ψαρά, η Ύδρα και το Γαλαξίδι).⁵⁸

Αναπόφευκτα λοιπόν, απέμειναν πολύ λίγα πράγματα από την ακμάζουσα προεπαναστατική ναυτιλία. Τα κυριότερα από αυτά τα στοιχεία που έμειναν ήταν η προδιάθεση για τη θάλασσα και η αρκετά καλή γνώση των όποιων ναυτικών υποθέσεων. Αυτά τα δύο βασικά στοιχεία ήταν που βοήθησαν και την ασθενική τότε ελληνική κοινωνία και οικονομία, όπου εκεί όλοι οι τομείς ήταν προβληματικοί,

⁵⁵ Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σελ. 77.

⁵⁶ Τζ., Χαρλαύτη, «Ιστιοφόρος ναυτιλία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.112

⁵⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', σελ. 182-184

⁵⁸ Τζ., Χαρλαύτη, *ό.π.*, σελ.111.

καταφέροντας με τον τρόπο αυτό να δημιουργηθεί ένας εύρωστος ναυτιλιακός τομέας.

Ποιοι ήταν οι παράγοντες εκείνοι που βοήθησαν στο στήσιμο εκ νέου της κατεστραμμένης εμπορικής ναυτιλίας; Το έμπειρο προσωπικό σαφώς τόσο στην κατασκευή όσο και στην επάνδρωση των πλοίων και το συνεταιρικό πλαίσιο συνεργασίας όλων των εμπλεκομένων στις ναυτιλιακές δραστηριότητες (από την κατασκευή του πλοίου, μέχρι και την διεξαγωγή του εμπορίου), υπήρξαν οι κυριότεροι παράγοντες που οδήγησαν στην αναβίωση της ναυτιλιακής και εμπορικής δραστηριότητας.⁵⁹ Είναι γεγονός ότι σε όλο αυτό βοήθησε και η παρουσία του Ελληνισμού της διασποράς, αρκετοί εκπρόσωποι του οποίου όχι μόνο επένδυναν στις ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις, αλλά και δρούσαν δυναμικά στα πιο σημαντικά οικονομικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ρωσίας, των Βαλκανίων και της Αιγύπτου. Έτσι κατάφεραν να έχουν τον πλήρη έλεγχο σε μεγάλο ποσοστό του εμπορίου, αλλά και των μεταφορών στις περιοχές αυτές.⁶⁰

Στο νέο πλέον ελληνικό κράτος, τη θέση των παλιών κέντρων που παρήκμασαν αναδείχθηκαν νέα εμπορικά κέντρα υψίστης σημασίας και μεγάλης εμβέλειας (όπως η Σύρος και ο Πειραιάς). Η Σύρος, η οποία εξελίχθηκε και στο πιο σημαντικό ναυτιλιακό κέντρο, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης δέχθηκε αρκετά μεγάλα κύματα προσφύγων, προερχόμενα κυρίως από τη Χίο. Η στρατηγική θέση του νησιού (ευρισκόμενη στο κέντρο του Αιγαίου) και συνάμα το γεγονός ότι ήταν πάνω ακριβώς στις εμπορικές διαδρομές που συνέδεαν τα Στενά και τη Μαύρη θάλασσα με τους Μεσογειακούς δρόμους του εμπορίου, συνέβαλε στη δημιουργία ενός ισχυρότατου ναυτιλιακού κέντρου κι όχι μόνο για τα ελληνικά δεδομένα .

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε πως στην ανάπτυξη αυτή σημαντικότατο ρόλο διαδραμάτισε και η δυναμική παρουσία και δραστηριότητα των ελληνικών παροικιών στα κυριότερα εμπορικά κέντρα της περιοχής (στα λιμάνια της νότιας Ρωσίας, στις εκβολές του Δούναβη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και αργότερα στην Αίγυπτο). Η εγγραφή στα νηολόγια της Σύρου του τεράστιου αριθμού (5.600) πλοίων σε μια περίοδο μικρότερη των 50 ετών, όπως επίσης το ότι υπήρχε επαρκής υποδομή για την κατασκευή τους και το γεγονός ακόμα ότι εκεί ιδρύθηκε το 1857 η πρώτη ατμοπλοϊκή εταιρεία της χώρας, αποδεικνύουν περίτρανα τη χαρακτηριστική ανάπτυξη που γνώρισε το νησί αυτό την εποχή εκείνη.

⁵⁹ Τζ., Χαρλαύτη, *ό.π.*, σελ.32.

⁶⁰ Τζ., Χαρλαύτη, *ό.π.*, σελ.105.

Εκτός αυτών, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η ελληνική ναυτιλία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, παρά τις όποιες περιόδους κρίσης που πέρασε και παρά τον αρκετά μεγάλο ανταγωνισμό, παρά το υψηλό κόστος και των μεγάλων τεχνικών απαιτήσεων της δημιουργίας και της συντήρησης των ατμόπλοιων, ακολούθησε μία σταθερά ανοδική πορεία. Ως απόδειξη αυτού είναι ο αριθμός και η χωρητικότητα των πλοίων της, στοιχεία τα οποία δεν έπαυαν να αυξάνουν. Για παράδειγμα, το 1840 τα ελληνικά πλοία είχαν συνολική χωρητικότητα 100.000 τόνους, ενώ το 1866 είχαν ξεπεράσει τους 300.000 τόνους.

Η ανάπτυξη αυτή όμως δεν ήταν κάτι το αυτονόητο για τα ελληνικά δεδομένα. Για του λόγου το αληθές και για να φτάσουμε στο σημείο αυτό, υπήρξαν πολλές και έντονες αυξομειώσεις στην περίοδο κατά την οποία τα ελληνικά ιστιοφόρα μετατράπηκαν σε ατμόπλοια. Το ίδιο χρονικό διάστημα μάλιστα, πολλά από τα εθνικά δημόσια έργα που πραγματοποιήθηκαν, έγιναν κυρίως για να καλύψουν τις ανάγκες της ναυτιλιακής δραστηριότητας. Έτσι, κατασκευάστηκαν λιμάνια και δημιουργήθηκε ένα σύστημα φάρων, που έκανε πολύ ασφαλέστερη τη ναυσιπλοΐα στις ελληνικές θάλασσες.⁶¹

Ας μην ξεχνάμε ότι οι όποιες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, αλλά και οι συγκροτημένες προσπάθειες για την είσοδο της ελληνικής ναυτιλίας στην εποχή του ατμού ξεκίνησαν μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1857). Τα απαραίτητα κεφάλαια που χρειάζονταν για την κατασκευή ή την αγορά, αλλά και ταυτόχρονα την συντήρηση των ατμόπλοιων ήταν σημαντικά, με αποτέλεσμα να ανατραπούν οι παραδοσιακές εφοπλιστικές σχέσεις που ίσχυαν για τα ιστιοφόρα και να αναζητηθούν νέα κεφάλαια για επένδυση μέσω διαφόρων εταιρειών, αλλά και μέσω διαφόρων ισχυρών επιχειρηματικών σχημάτων. Επίσης, το κράτος, οι τράπεζες, αλλά και οι εκτός των συνόρων Έλληνες ομογενείς συμμετείχαν αρκετά ενεργά σε όλες αυτές τις οικονομικές πρωτοβουλίες.⁶²

Παρόλα αυτά, δυστυχώς υπήρχε αρκετά περιορισμένη διαθεσιμότητα κεφαλαίων, αλλά και αυξημένος επιχειρηματικός κίνδυνος, λόγω της πρώιμης κατάστασης της αναδιοργάνωσης του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να ανασταλούν οι διάφορες προσπάθειες για την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας. Μόλις την τελευταία

⁶¹ Μ., Συναρέλλη, «Το οδικό δίκτυο. Κρατική πολιτική και οδοποιΐα το 19ο αιώνα», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000), τόμ. 4, Αθήνα 2003, σελ. 124-125.

⁶² Κ., Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, σελ. 50-54.

δεκαετία του 19^{ου} αιώνα άρχισε να γίνεται κάπως αισθητή η παρουσία της και τα πρώτα σημάδια της ανάπτυξης αυτής στηρίχθηκαν στην κυριαρχία των Ελλήνων επιχειρηματιών στις μεταφορές, στην περιοχή του δέλτα του Δούναβη, αλλά και στην εμπορική κίνηση που σημειωνόταν στο ίδιο το ποτάμι.⁶³

Οι χώρες με τις οποίες η Ελλάδα ανέπτυξε στο χρονικό διάστημα αυτό εμπορικούς δεσμούς, ήταν ως επί το πλείστον τα βιομηχανικά κράτη της Δύσης (κυρίως με Αγγλία, Ρωσία, Τουρκία, Αυστρία, Γαλλία), ενώ το ύψος των συναλλαγών με τις χώρες της Γερμανίας, της Ιταλίας και των ΗΠΑ κατά την εποχή αυτή ήταν κάπως περιορισμένο. Ο μεγαλύτερος όγκος των εμπορικών συναλλαγών γίνεται με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης, τα οποία απορροφούν κυρίως τα αγροτικά προϊόντα της Ελλάδας προκειμένου να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες των εργατικών πληθυσμών τους, αλλά και τις πρώτες ύλες της, προκειμένου να τις επεξεργαστεί η βιομηχανία τους.

Αντίθετα, η Ελλάδα από την άλλη πλευρά έχει μεγάλη ανάγκη τα βιομηχανικά τους προϊόντα, κι αυτό λόγω της υπανάπτυξης της δικής της βιομηχανίας. Έτσι λοιπόν, εξαγωγικά προϊόντα αποτελούσαν η σταφίδα, διάφορα μεταλλεύματα (όπως μόλυβδος) και υφάσματα, ενώ στα εισαγόμενα προϊόντα ανήκουν τα δέρματα και τα διάφορα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, όπως επίσης η ξυλεία και τα σιτηρά, τα οποία δίνουν μια πιο άμεση και αρκετά σημαντική λύση στο επισιτιστικό πρόβλημα της εποχής εκείνης.⁶⁴

⁶³ Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, *ό.π.*, σελ.80-81.

⁶⁴ Ι., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ, Αθήνα 1977, σελ.97.

Η εξέλιξη της βιοτεχνίας και οι νέες βιομηχανικές πόλεις

Είναι γεγονός ότι η γενικότερη ανάπτυξη που παρατηρήθηκε, στην περίοδο από τα τέλη του 18^{ου} έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στις εμπορικές συναλλαγές, αλλά και στο εξωτερικό εμπόριο, υποκίνησε σημαντικές αλλαγές στο χώρο της βιοτεχνικής παραγωγής. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των αλλαγών αυτών ήταν ότι δημιουργήθηκαν νέοι τομείς στη βιοτεχνική παραγωγή. Δημιουργήθηκαν δηλαδή διάφορες βιοτεχνίες που είχαν συνεργατικό ή και μετοχικό χαρακτήρα, στις οποίες συμμετείχαν μικροί και μεγάλοι κεφαλαιούχοι ή ήταν απλοί εργαζόμενοι. Πρέπει να επισημάνουμε πως τα σημαντικότερα βιοτεχνικά κέντρα οργανώθηκαν και άκμασαν στον ορεινό χώρο κυρίως, προκειμένου να αποφευχθεί με τον τρόπο αυτό η αρπακτικότητα της τουρκικής διοίκησης και των οργάνων της. Η αύξηση του κύκλου των εργασιών και η δημιουργία των διάφορων νέων βιοτεχνικών κλάδων ήταν αποτέλεσμα της ανάπτυξης που επετεύχθη μέσω των εμπορικών ανταλλαγών, αλλά και της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς.⁶⁵

Την περίοδο εκείνη στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετές βιοτεχνίες που επεξεργάζονται το βαμβάκι, το λινάρι, το μετάξι, τα δέρματα, το ξύλο ή τα μέταλλα. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι γούνες της Καστοριάς, που παίρνουν τους δρόμους του εμπορίου και σε μεγάλες αποστάσεις μάλιστα. Το ίδιο ισχύει και για τους διάφορους τοπικούς εμπόρους, οι οποίοι φτάνουν να συγκροτούν μάλιστα και μια αρκετά ισχυρή συντεχνία στην Κωνσταντινούπολη, ανοίγοντας έτσι σημαντικές δουλειές με ανθρώπους του εξωτερικού.⁶⁶

Οι σημαντικότεροι βιοτεχνικοί κλάδοι που είχαν ξεκινήσει από το 18^ο αιώνα και συνέχισαν να υφίστανται μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ήταν η νηματουργία, η μεταξουργία, η υφαντουργία, η βυρσοδεψία και η σαπωνοποιία στην Κρήτη. Οι ξένοι περιηγητές αναφέρουν ότι παράγονταν κυρίως χοντρά υφάσματα, γούνες και γουναρικά, δέρματα, αλλά και βαμβακερά νήματα, ανάμεσα στα οποία και τα περιζήτητα στην Ευρώπη κόκκινα νήματα. Επισημαίνεται την εποχή εκείνη και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αργαλειών για την ύφανση βαμβακερών ή και μεταξωτών υφασμάτων. Την πρώτη θέση στη βιοτεχνική παραγωγή κατείχε η Θεσσαλία, πόλη

⁶⁵ Χρ., Αγριαντώνη, *Η Ελληνική Οικονομία στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 4ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.63.

⁶⁶ Σπ., Ασδραχάς, «*Η κατανομή και η σύνθεση της βιοτεχνίας. Βιοτεχνία της υπαίθρου και βιοτεχνία των πόλεων*», στο Σπ., Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 391-393.

όπου εκεί αναπτύχθηκε η υφαντουργία, η μεταξουργία και η νηματουργία. Ακολουθούσαν η Μακεδονία, η Ήπειρος, ο Μωριάς, η Αττική και τέλος η περιοχή της Λειβαδιάς.⁶⁷

Αρκετά σημαντική ανάπτυξη παρουσίασαν και οι κλάδοι της παραγωγής όπλων και πυρομαχικών στη Δημητσάνα, καθώς και οι μεταλλευτικές εξορυκτικές δραστηριότητες στα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής. Τέλος, στο βιοτεχνικό χώρο κατατάσσονται και οι αξιόλογες ναυπηγικές δραστηριότητες στα παράλια του ελλαδικού χώρου (κατασκευή εκατοντάδων καινούργιων πλοίων, αποτέλεσμα της εντυπωσιακής συσσώρευσης κεφαλαίου στο χώρο αυτό, κεφάλαια που στη μεγάλη τους πλειοψηφία επενδύθηκαν και πάλι στις ναυτιλιακές και στις εφοπλιστικές δραστηριότητες).

Εκτός αυτών, η ελαιουργία, η βυρσοδεψία, η σαπωνοποιία και η νηματουργία αποτέλεσαν τους κλάδους της δευτερογενούς παραγωγής, οι οποίοι παρουσίασαν σημαντική αύξηση της παραγωγής, αλλά και αρκετά μεγάλη βελτίωση στο παραγόμενο προϊόν. Οι δυο τελευταίοι κλάδοι μάλιστα, εμφάνισαν παραγωγή σε εργοστασιακά πρότυπα, παρόλο βέβαια που δεν μπορεί να γίνει κάποια σύγκριση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές μονάδες, καθώς τα παραγόμενα προϊόντα τους διέφεραν αρκετά στην ποιότητα. Εκτός αυτών, τα νήματα είχαν αρκετά μεγάλη ζήτηση στην Ευρώπη, κυρίως λόγω της υψηλής ποιότητας που είχαν, ενώ αντίθετα η ποιότητα των σαπουνιών ήταν συνήθως μέτρια κι αυτό λόγω της ελλιπούς επεξεργασίας στην οποία υποβάλλονταν, με αποτέλεσμα τις περιορισμένες εξαγωγές τους (κυρίως στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια).

Ο τομέας της ελαιουργίας γνώρισε πολύ μεγάλη ανάπτυξη ήδη από το 18^ο αιώνα και συνέχισε το ίδιο και περισσότερο μάλιστα κατά το 19^ο αιώνα, τόσο σε ποσότητες παραγωγής όσο και σε αριθμητική αύξηση των ελαιολιτριβείων. Τέλος, ο τομέας της βυρσοδεψίας εμφανίζει κυρίως μια ποσοτική αύξηση στα εξαγόμενα δέρματα, αλλά χωρίς καμία ουσιαστική βελτίωση στο σκέλος της επεξεργασίας, με αποτέλεσμα τα περισσότερα δέρματα να εξάγονται είτε τελείως ακατέργαστα, είτε ελάχιστα κατεργασμένα.⁶⁸

Παρόλο λοιπόν που στους περισσότερους κλάδους που προαναφέραμε η εντατική αύξηση των παραγόμενων ποσοτήτων δεν συνοδεύεται με αλλαγή ουσιαστικά στο

⁶⁷ Κ., Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700- 1800)*, Τόμος Β', Αθήνα 1981, σελ. 691 και σελ. 697.

⁶⁸ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.64.

χαρακτήρα και στην οργάνωσή τους, η πρόοδος που καταγράφεται και στο βιοτεχνικό τομέα κατά τα τέλη του 18^ο αιώνα όπως φαίνεται είναι αναμφισβήτητη. Καταγράφονται δηλαδή πιο μεγάλες ποσότητες παραγωγής ή και παραγόμενο έργο, αρκετά περισσότεροι και πιο εξειδικευμένοι εργαζόμενοι-τεχνίτες, σαφής βελτίωση των εμπορευματικών σχέσεων, μεγαλύτερη εξαγωγική δυναμική και πιο στενή σύνδεση με την ευρωπαϊκή αγορά.⁶⁹

Η Ελλάδα κατά τη δεκαετία μετά την απελευθέρωση διατηρούσε σχεδόν ακέραιο το πλέγμα των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων του 18^{ου} αιώνα, οι οποίες ήταν κατά βάση διάσπαρτες στην ύπαιθρο και είτε είχαν τη μορφή εγκατεστημένων σε ορισμένο τόπο βιοτεχνιών είτε είχαν εκείνη των περιπλανώμενων ομάδων τεχνιτών. Σε αυτό το πλέγμα εντάσσονται και οι διάφορες βιοτεχνίες που έχουν οικιακό χαρακτήρα, οι πλανόδιοι τεχνίτες και οι πιο μεγάλες βιοτεχνίες με εργαστήρια σε διάφορα μέρη της πόλης. Είναι γεγονός ότι κυριαρχούν οι δύο μόνο πρώτες μορφές, ενώ η τρίτη που εμφανίζεται πιο αραιά και είναι στοιχειωδώς εξοπλισμένη, αποτελεί μια σαφή ένδειξη για το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο χώρο της βιοτεχνίας. Ωστόσο, σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις αυτές πήραν κάποιες πρώιμες εργοστασιακές μορφές (όπως είναι η μεταξουργία και η βυρσοδεψία).

Το βιοτεχνικό υπόβαθρο λοιπόν, το οποίο σε ολόκληρη την Ευρώπη αποτέλεσε τον πρόδρομο της βιομηχανίας, ήταν υπαρκτό (σε μικρό όμως βαθμό) και στην Ελλάδα. Οι διάφοροι τεχνίτες από τα χωριά του ορεινού χώρου και των νησιών, που ειδικεύονταν σε ορισμένες τέχνες, εξακολούθησαν τον 19^ο αιώνα να ασκούν τα επαγγέλματά τους, αναγκαζόμενοι να μεταναστεύουν εποχικά στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Τα πιο συνηθισμένα παραδείγματα που ακολουθούσαν την διαδικασία αυτή είναι τα επαγγέλματα εκείνα που σχετίζονταν με την οικοδομή (κεραμοποιοί, μαρμαρογλύπτες, κ.α.). Ακόμη, ομάδες μαστόρων, όπως οι κλώστες μεταξιού και οι τεχνίτες μετάλλου, μετακινούνταν ανά την επικράτεια, προσφέροντας τις τεχνικές τους.

Οι βιοτεχνίες οικιακού χαρακτήρα αφορούσαν κατά κύριο λόγο, τον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας (που όμως φαίνεται εξυπηρετούσε κυρίως τις καταναλωτικές ανάγκες των ίδιων των αγροτικών νοικοκυριών). Ωστόσο, τα προϊόντα της σε αρκετές περιπτώσεις προορίζονταν για το εμπόριο είτε σε μικρότερη είτε σε μεγαλύτερη ακτίνα. Τέτοιες περιπτώσεις βιοτεχνιών αποτελούσαν η φεσοποιία της Αθήνας, η

⁶⁹ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.67.

τυποβαφική της Ερμούπολης, η υφαντουργία των μεταξωτών της Καλαμάτας, η μεταξουργία της Λακωνίας, της Μεσσηνίας και της Άνδρου και η παραγωγή караβόπανων της Αργολίδας. Αυτές οι βιοτεχνίες ήταν κυρίως οργανωμένες σε οικιακή βάση, σε αστικό περιβάλλον ή στην ύπαιθρο, πάντοτε όμως είχαν ως επίκεντρο και οργανωτική αρχή τους την πιο κοντινή πόλη και είχαν σαφώς έναν εμπορευματικό προσανατολισμό.⁷⁰

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε πως η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και η ανάπτυξη του εργατικού δυναμισμού, επηρεάστηκαν από πολυποίκιλους παράγοντες. Καταρχήν, θα πρέπει να αναλογιστούμε το γεγονός ότι η βιοτεχνική δραστηριότητα στην ελληνική ύπαιθρο άρχισε να αναπτύσσεται έχοντας αντιμετώπιση την αρκετά περιορισμένη εδαφικότητα, την χαμηλή τεχνογνωσία και τεχνικότητα (λόγω μορφωτικού επιπέδου και ύπαρξης υλικών και υποδομών αντίστοιχα) και παράλληλα την απουσία αξιόλογων μόνιμων εγκαταστάσεων. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες προς αυτό, το ότι υπήρχε μεγάλη γεωγραφική ασυνέχεια ανάμεσα στη παραδοσιακή βιομηχανία και στη νεότερη βιομηχανία (εφόσον η τελευταία εγκαταστάθηκε κυρίως στις πόλεις που είχαν λιμάνια). Επίσης, το γεγονός ότι το εργατικό δυναμικό ήταν προσαρμοσμένο σε καταστάσεις υψηλής κινητικότητας και αυξημένης μεταναστευτικής ετοιμότητας.⁷¹

Πολλές είναι οι ενδείξεις που δείχνουν ότι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οριοθετούν μια περίοδο καμπίς για αυτές της παραδοσιακές μορφές βιοτεχνικής δραστηριότητας (οικιακή και πλανόδια), κάτι που μοιάζει να συντονίζεται με ανάλογα φαινόμενα που παρατηρούνται στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Το 1845 η παραγωγή των караβόπανων, που παλαιότερα τροφοδοτούσε και το Βασιλικό Ναυτικό, είχε πλέον σταματήσει, ενώ λίγο αργότερα, παράκμασε και η οικιακή μεταξουργία της Πελοποννήσου, αφού η κρίση της γαλλικής σηροτροφίας, τη δεκαετία του 1850, ώθησε τους αγρότες να στραφούν στην εξαγωγή των κουκουλιών και να εγκαταλείψουν την παραγωγή του ωμού μεταξιού. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησε και η φεσοποιία της Αθήνας, «λόγω και των μεταβολών στις ενδυματολογικές συνήθειες, ενώ η εμφάνιση των πρώτων μηχανικών τυποβαφείων στην Ερμούπολη (1860) υποδεικνύει ότι ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζε και εκεί η οικιακή οργάνωση της

⁷⁰ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.63.

⁷¹ Μ., Μαυροειδή, «*Εμβρυνώδης βιομηχανία, μισθωτή εργασία και μετανάστευση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*» στο 1893-1912, *Από τη χρεοκοπία στην ανάκαμψη*, Ιστορικά-ένθετο της εφημ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2011, σελ. 74.

παραγωγής. Διαφορετικοί, ενδεχομένως, μηχανισμοί και διαδικασίες, μοιάζουν να συγκλίνουν στην αποδιάρθρωση των παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων στον κόσμο της μεταποίησης, μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στοιχείο που άνοιγε τον δρόμο στα νεότερα εργοστασιακά συστήματα»⁷².

Η μεταξουργία που αποτέλεσε την παλαιότερη εμπορευματική μεταποιητική δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο, παράκμασε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα των δυσκολιών που αντιμετώπισε η εγκατάσταση οργανωμένης επιχείρησης βιομηχανικού τύπου στην Ελλάδα την εποχή εκείνη. Πολύ περισσότερο δε που οι επιχειρηματίες ήταν υποχρεωμένοι να πηγαίνουν οι ίδιοι στους τόπους παραγωγής της πρώτης ύλης, αφού ήταν πιο οικονομικό να μεταφέρεται το μετάξι από ότι τα κουκούλια, τα οποία ήταν πολλαπλάσια σε όγκο. Επομένως, είχαν να αντιμετωπίσουν επιπλέον και τις αντιστάσεις του αγροτικού περιγύρου στη νέα παραγωγική διαδικασία.

Ακόμα και μερικοί από τους πιο ειδικευμένους τεχνίτες της περιοχής, παρόλο που εκπαιδεύονταν στις νέες μεθόδους, σύντομα ξανάρχιζαν να εργάζονται για δικό τους λογαριασμό, γυρίζοντας πίσω στα χωριά τους. *«Στην πράξη, πρόκειται για τις τελευταίες αναλαμπές των παμπάλαιων, οικιακών συστημάτων παραγωγής. Η εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος στη μεταξουργία δεν ανακόπηκε, παρά τις δυσκολίες, έστω και αν χρειάστηκε να απομακρυνθεί προσωρινά από τις παλαιές εστίες της. Στη δεκαετία του 1840 ιδρύθηκαν νέα μεταξουργεία στον Πειραιά, στο Ναύπλιο και στην Άνδρο ενώ την επόμενη δεκαετία ακολούθησαν η Καλαμάτα και η Πάτρα. Η σημαντικότερη επένδυση στον τομέα έγινε όμως στην πρωτεύουσα, όταν, το 1850, μια αγγλική εταιρεία ίδρυσε στην περιοχή του σημερινού Μεταξουργείου ένα μεγάλο εργοστάσιο αναπήνισης, με μηχανήματα που μετέφερε από τη Λυών. Την εταιρεία αυτή, που σύντομα χρεωκόπησε, τη διαδέχθηκε η ελληνική «Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος Αθανάσιος Δουρούτης & Σία», η οποία συμπλήρωσε την εγκατάσταση με αλευρόμυλο και ελαιοτριβείο, δημιουργώντας το πρώτο σημαντικό βιομηχανικό συγκρότημα της χώρας – με πολλαπλές, μάλιστα, χρήσεις, ένα χαρακτηριστικό που περιορισμένου μεγέθους της αγοράς και του εποχικού χαρακτήρα ορισμένων παραγωγικών κλάδων»⁷³.*

⁷² Χρ., Αγριαντώνη, «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο Β., Παναγιωτόπουλος (επιμ.) Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 4^{ος} Αθήνα 2003, σελ.65.

⁷³ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 66.

Όσον αφορά τώρα τις νέες πόλεις της Ελλάδας οι οποίες είχαν λιμάνια, βρίσκονταν σε συνεχή επαφή με τον διεθνή περίγυρο και ως φαίνεται έμελλε ουσιαστικά να παίξουν τον πιο σπουδαίο ρόλο στις αλλαγές του 19^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα η Ερμούπολη στη Σύρο, αναδείχτηκε ένα από τα σημαντικότερα αστικά-εμπορικά κέντρα της Ελλάδας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στον τόπο αυτό αναπτύχθηκε ένα πλήθος βιοτεχνιών, χάρη στο εργατικό δυναμικό και τις τεχνικές δεξιότητες που διέθετε ο κόσμος των προσφύγων, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πόλης, τη ναυτιλία, τα διερχόμενα πλοία, αλλά και ταυτόχρονα εκμεταλλεύονταν τις όποιες ευκαιρίες προσέφερε ο διεθνής χαρακτήρας του λιμανιού αυτού.⁷⁴

Αρκετές ήταν οι βιοτεχνίες που άκμασαν εκεί, καθώς σιδηρουργεία και χυτήρια, χαλκουργεία, σχοινοποιεία, χρωματοποιεία δούλευαν συγκεκριμένα για λογαριασμό του ναυπηγείου της Ερμούπολης, όπου φημισμένοι караβομαραγκοί κατασκεύαζαν εκατοντάδες ιστιοφόρα. Η σημαντικότερη κίνηση που έγινε σε αυτό το χώρο, ο οποίος ήταν άμεσα εξαρτημένος από την ναυτιλία και που παράλληλα σηματοδοτεί μια αλλαγή εποχής ήταν όταν το 1861 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο μηχανουργείο - ναυπηγοεπισκευαστικός σταθμός (στο Νεώριο) της Εταιρείας της Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Παράλληλα η βυρσοδεψία, με δέκα ατμοκίνητα εργοστάσια στην Ερμούπολη, εξελίσσεται στον δεύτερο (μετά την μεταξουργία) βιομηχανικό κλάδο της Ελλάδας, με εξαγωγικό κυρίως προσανατολισμό.⁷⁵

Μια άλλη μεγάλη πόλη, αυτή του Πειραιά, δέχτηκε στο λιμάνι του έναν οργανωμένο εποικισμό από Χιώτες (στη δεκαετία του 1830) και εξελίσσεται στο πρώτο λιμάνι εισαγωγής σιτηρών. Έτσι, έχουμε την δυναμική εμφάνιση της αλευροβιομηχανίας (στη δεκαετία του 1860) και ταυτόχρονα ενός άλλου στρατηγικής σημασίας αγαθού, του βαμβακιού. Ο αμερικανικός εμφύλιος (1861-1865) ήταν που πυροδότησε τις τιμές του βαμβακιού και προκάλεσε μεγάλη επέκταση της καλλιέργειας του στην περιοχή της Λιβαδειάς, όπου ιδρύθηκαν τα πρώτα υδροκίνητα εκκοκκιστήρια και νηματουργεία.⁷⁶

Με τον τρόπο αυτό ξεκινά η αντίστροφη μέτρηση για τον μετασχηματισμό της βιοτεχνίας, καθώς με την εξαγωγή του βαμβακιού από τον Πειραιά δίνεται η απαραίτητη ώθηση για την ίδρυση εκκοκκιστηρίων και νηματουργείων στην πόλη

⁷⁴ I., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, *ό.π.*, σελ.95.

⁷⁵ I., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, *ό.π.*, σελ.69.

⁷⁶ I., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, *ό.π.*, σελ.70.

λίγα μόλις χρόνια αργότερα. Στο μεταξύ, είχε ιδρυθεί και το πρώτο μηχανικό μηχανουργείο στην Ελλάδα από τον Γεώργιο Βασιλειάδη. Έτσι λοιπόν, με τις σημαντικές αυτές αλλαγές ο Πειραιάς βρισκόταν λίγο πριν το κατώφλι της μεταστροφής από την βιοτεχνική, στην βιομηχανική εποχή. Καίριες δράσεις που αποδεικνύουν την γενικότερη τάση προς την εκβιομηχάνιση αποτελούν και η δημιουργία των πρώτων μεταλλευτικών επιχειρήσεων, οι οποίες εγκαταστάθηκαν κατά τη δεκαετία του 1860 στη Μήλο (θειωρυχεία) και στο Λαύριο (μεταλλεία μολύβδου).

Η βιομηχανία το 19^ο αιώνα

Εάν θέλουμε να προσεγγίσουμε πραγματικά την εικόνα της βιομηχανίας κατά την περίοδο από το 1832 έως το 1871, θα πρέπει να οριοθετήσουμε τη σχέση και την επιρροή που είχε τελικώς η βιομηχανική επανάσταση στις ευρωπαϊκές χώρες και ειδικά στην Ελλάδα. Είναι γεγονός πως η παρόρμηση των χωρών αυτών προς αυτήν την κατεύθυνση αυτή, είχε ευεργετικές συνέπειες για την ενεργοποίηση της Ελλάδας στον τομέα αυτό. Ωστόσο, η ιστορία θα δείξει πως τα βήματα αυτά φυσικά και έγιναν με τον ανάλογο αυθορμητισμό και ενθουσιασμό, θα λέγαμε, καθώς ήταν επιτακτική η ανάγκη ανάδειξης του νέου ελληνικού κράτους σε μια υπολογίσιμη δύναμη, κατά τα πρότυπα των ευρωπαϊκών χωρών και απεμπλοκής της από τα δεινά του παρελθόντος.

Ουσιαστικά όμως ήταν αρκετοί οι βραχνάδες που συναντούσε προς την πορεία αυτή, ιδεολογικής πρώτα και ύστερα κοινωνικής μεταστροφής που έπρεπε να γίνουν και που θα οδηγούσαν σε μια συμπίεση των χωρών προς την ανάπτυξη. Με άλλα λόγια, παρόλη την ένθερμη αποδοχή ενός τέτοιου σχεδίου από την αρχή, η προβληματική της αλλαγής της κατεστημένης νοοτροπίας αρχικά και η δυσκολότατη μετάβαση προς την πράξη δημιουργίας έστω των πρώτων βημάτων, ήταν που απομάκρυναν ή μάλλον να το θέσουμε καλύτερα, καθυστέρησαν τον στόχο προς την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα.

Στις 25 Ιανουαρίου του 1837 η ελληνική κυβέρνηση θέσπιζε για πρώτη φορά το νόμο για την «*ενθάρρυνση της εθνικής βιομηχανίας*», ο οποίος ήταν καθώς φαίνεται ο πρώτος τέτοιου είδους νόμος σε όλες τις βαλκανικές χώρες. Με το ίδιο διάταγμα και κατά το πρότυπο ανάλογων δυτικών θεσμών, η κυβέρνηση δημιουργούσε μια εθνική επιτροπή που θα αναλάμβανε την εφαρμογή της πολιτικής της για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αν όμως τα δυο αυτά μέτρα εικονογραφούν με σαφήνεια τις επαναστατικές, στο επίπεδο της οικονομίας, προθέσεις της υπό διαμόρφωση ελληνικής αστικής τάξης, δεν επαρκούσαν ωστόσο να καλύψουν την απόσταση που χώριζε την υψηλή πολιτική συνείδηση της τάξης αυτής από την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της χώρας.⁷⁷

Είκοσι χρόνια αργότερα, ύστερα από έρευνα που διεξήχθη από τη στατιστική υπηρεσία του τμήματος του υπουργείου εσωτερικών, αποκαλύφθηκε ένα γεγονός, ενδεικτικό της νέας κατάστασης : τη μείωση του αριθμού των ατόμων που

⁷⁷ Β., Παναγιωτόπουλος, «*Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα*» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σελ. 228.

ασχολούνταν με τη βιοτεχνία και τη ναυτιλία και την παράλληλη αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων με τη γεωργία.⁷⁸ Σχεδόν ταυτόχρονα και με την εμφάνιση της τάσης αυτής στην ελληνική οικονομία, ένας νέος νόμος (10 Ιουλίου 1857) έρχεται να απαλλάξει από τους τελωνειακούς δασμούς τα εισαγόμενα από το εξωτερικό αγροτικά εργαλεία, με προφανή σκοπό να διευκολύνει την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και να την ωθήσει προς ανώτερα επίπεδα παραγωγικότητας.⁷⁹ Σε αυτό το σημείο είναι προφανής η αδυναμία του κράτους να αναγνωρίσει και να στηρίξει την εγχώρια βιομηχανία. Έτσι, το να μιλά κανείς για βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα, όπως και στις λοιπές Βαλκανικές χώρες εκείνη την περίοδο, είναι κάπως άτοπο και φιλόδοξο.

Στην πρώτη προσπάθεια που καταβάλλεται για την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας υπάρχει ένα ιδιόμορφο χαρακτηριστικό, πράγμα το οποίο την κάνει να διαφέρει από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό είναι ότι η βιομηχανία δεν παρουσιάζεται ως εξέλιξη του δευτερογενούς τομέα παραγωγής, αλλά σαν ένα είδος επένδυσης Ελλήνων και ξένων επενδυτών εκτός των συνόρων. Το στοιχείο αυτό δηλαδή που κινεί τους νέους μηχανισμούς για τον εκσυγχρονισμό της Ελληνικής οικονομίας του 19^{ου} αιώνα, δεν είναι άλλο από τις εξωτερικές ανταλλαγές της χώρας. Με άλλα λόγια, η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας μπορεί να θεωρηθεί εξωγενής και μάλιστα από τις απαρχές της.⁸⁰

Όπως είναι φανερό, η εμφάνιση και η εξάπλωση της βιομηχανίας παρουσίασε ελάχιστα κοινά σημεία με όσα συνέβαιναν την ίδια περίοδο στην Δυτική και στην Κεντρική Ευρώπη. Στο μικρό ελληνικό κράτος η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν κάτι δεδομένο πλέον, αλλά μόνο στις συζητήσεις και στις οικονομικο-πολιτικές αναλύσεις, οι οποίες στερούνταν σχεδίου και εφαρμόζονταν σπάνια. Αυτό που έφερνε διαρκώς στο προσκήνιο το ζήτημα με τη βιομηχανική ανάπτυξη και την ολόπλευρη κοινωνικο-οικονομικο-πολιτική μεταστροφή που έπρεπε να έχει γίνει, ήταν η ακτινοβολία των επιτευγμάτων των ευρωπαϊκών κρατών που ήδη είχαν 'μεταλλαχθεί' και που κάλπαζαν με γοργούς ρυθμούς σε αναπτυξιακή τροχιά. Η απουσία όμως των απαραίτητων προϋποθέσεων για να γίνουν τα πρώτα αυτά βήματα, οδηγούν συχνά τα σχέδια και τις καλές προθέσεις σε ναυάγιο.

⁷⁸ Σ.Α. , Σπηλιωτάκης, *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859, σελ. 20.

⁷⁹ Β., Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σελ. 228.

⁸⁰ Χρ., Αγριαντώνη, «*Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σελ. 139.

Κατά την πρώτη φάση, δηλαδή την περίοδο από το 1830 έως το 1870, στην Ελλάδα θα κάνουν την εμφάνισή τους δειλά δειλά οι πρώτες μονάδες παραγωγής και μάλιστα κατά τις πρώτες δεκαετίες της επανάστασης, πλην όμως με αποσπασματικό και ευκαιριακό τρόπο. Οι μονάδες αυτές αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση των τοπικών αναγκών, που όμως σχετίζονταν με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων (π.χ. παραδοσιακοί αλευρόμυλοι, βυρσοδεψεία, κλωστήρια, ελαιοτριβεία, κ.α.). Παρόλα αυτά, οι μονάδες αυτές δεν αποτέλεσαν την αφετηρία για δημιουργία μεγαλύτερων και πιο σύγχρονων βιομηχανικών συγκροτημάτων, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα παρέμειναν στάσιμες και με περιορισμένα οικονομικά μεγέθη.

Και όλο αυτό, λόγω κυρίως του φόβου που είχαν για τέτοια επιχειρηματικά ρίσκα για εκείνη την εποχή ιδιαίτερα της μεταπολεμικής Ελλάδας (μικρή έκταση εγχώριας αγοράς), καθώς επίσης και από το γεγονός ότι οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις κάλυπταν, ως ένα σημείο, αρκετά καλές συνθήκες διαβίωσης, χωρίς να αναζητούν περαιτέρω οικονομικές βλέψεις. Στους λόγους που ευθύνονται για το δισταγμό αυτό, θα πρέπει να προσθέσουμε και την πίεση στην αγορά που έδειχναν τα εισαγόμενα προϊόντα, καθώς επίσης και την έλλειψη πολυάριθμου εξειδικευμένου προσωπικού και ενδεχομένως φτηνού εργατικού δυναμικού, που θα συνηγορούσαν προς αυτή την κατεύθυνση.

Εντούτοις, στην πρώτη θέση των επενδυτών βρίσκεται το μετάξι, η κατεργασία του οποίου γίνεται κυρίως στη Λακωνία, τη Μεσσηνία, την Άνδρο και την Τήνο. Κινητήρια δύναμη επίσης αποτελεί και η παραγωγή της κορινθιακής σταφίδας, που δίνει και μια αρκετά ικανοποιητική ώθηση στην οικονομία, καθώς αποτελεί μονοπώλιο για την Ελλάδα. Από την άλλη, η ύπαιθρος αντιστέκεται, καθώς δεν θέλει να αφήσει πίσω τις μεταποιητικές δραστηριότητες, εφόσον ζει από αυτές (οικοδόμοι, βαρελάδες, καρβουνάδες, τεχνίτες μετάλλου, τσαγκάρηδες, κ.α.).⁸¹ Ακόμη, τα βιομηχανικά προϊόντα απευθύνονται σε μια αγορά πλήρως κατακερματισμένη και ανελαστική.

Ωστόσο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας εγκαταστάθηκαν κυρίως στην περιοχή της Αθήνας βουαροί και Οθωμανοί τεχνίτες, που βοήθησαν στον εμπλουτισμό των βιοτεχνιών της πόλης, καθώς και της δημιουργίας νέων, όπως μεταξοϋφαντήρια, φεσοποιία, μπουραρίες, κ.α. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ερμούπολης στη Σύρο, όπου αρκετοί

⁸¹ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 139.

τεχνίτες από όλα τα αστικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου συγκεντρώθηκαν, με άμεσο αποτέλεσμα την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής. Οι πρώτες βιομηχανικές επενδύσεις αφορούσαν κυρίως προϊόντα που προσφέρονταν μόνο για εξαγωγή και προέρχονταν συνήθως από εγχώριες πρώτες ύλες. Εκτός από το μετάξι, εμφανίστηκαν επιχειρηματικές δραστηριότητες που αφορούσαν το κρασί, όπως επίσης μεγάλη προσέλκυση ενδιαφέροντος έδειξε και ο χώρος του μαρμάρου.⁸² Η πρώτη αυτή περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος κυοφορίας των απαρχών της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα.⁸³

Κατά τη δεύτερη φάση, δηλαδή στα 1870 περίπου, παρατηρείται μια αξιοσημείωτη απόπειρα ανάπτυξης βιομηχανικών δραστηριοτήτων σε όλη τη χώρα. Πιο συγκεκριμένα, την εποχή αυτή παρατηρήθηκε ένα μεγάλο κύμα δημιουργίας βιομηχανικών επιχειρήσεων (πάνω από εκατό), ενώ παράλληλα διαφαίνεται και μια αυξητική τάση του δυναμικού στις ήδη υπάρχουσες μονάδες. Ωστόσο, η απόπειρα αυτή έχασε γρήγορα τη δυναμική της και αρκετές δραστηριότητες προς αυτή την κατεύθυνση επέστρεψαν στην ύφεση και στη στασιμότητα.

Ένα από τα σημαντικά γεγονότα της περιόδου αυτής είναι η προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881), πράγμα που σημαίνει ότι η προσάρτηση εύφορης γης που διέθετε η περιοχή θα έδινε μια σημαντική ώθηση και στη βιομηχανική παραγωγή. Η ανάπτυξη σε αυτή την περίοδο συνδέεται άμεσα και με τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες συγκυρίες. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της βαμβακουργίας συνδέεται άμεσα με τον Αμερικάνικο εμφύλιο πόλεμο του 1861 με 1864, που είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση της βαμβακοκαλλιέργειας στη Βοιωτία και την αύξηση της τιμής του βαμβακιού.⁸⁴

Το διάστημα από το 1874 έως το 1891, διακρίνεται μια μικρή μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τους «νεότερους κλάδους», αυτούς δηλαδή που ήταν συγκριτικά αδύναμοι από την αρχή της δημιουργίας των βιομηχανιών, όπως για παράδειγμα την κατεργασία μετάλλων και τη χημική βιομηχανία. Αντίθετα, κυριαρχούν πάντοτε οι δύο «παραδοσιακοί» κλάδοι της εποχής εκείνης, δηλαδή η βιομηχανία τροφίμων και η κλωστοϋφαντουργία. Ο κλάδος της μηχανουργίας επίσης συγκεντρώνει το ενδιαφέρον την εποχή εκείνη.

⁸² Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 139.

⁸³ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ. 104.

⁸⁴ Κ., Κωστής, Σ., Πετμεζάς, «*Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*», κείμενο Χρ. Αγριαντώνη, «*Βιομηχανία*», Μάρτιος 2006, σελ. 224.

Η εκμετάλλευση των ορυχείων

Ο εθνικός αγώνας για την απελευθέρωση του 1821 από τον Οθωμανικό ζυγό, άφηνε μια χώρα κατεστραμμένη, χωρίς υποδομές και ουσιαστικά ανήμπορη προς κάθε ενέργεια ανοικοδόμησής της. Σ' αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τις πολιτικές ανακατατάξεις της εποχής εκείνης, την πίεση και εν τέλει την επιβολή των ξένων συμφερόντων στα ελληνικά πράγματα, καθώς επίσης και τον δεσποτισμό των Βαυαρών που ακολούθησαν το βασιλιά Όθωνα. Έτσι, θα λάβουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το υπό σύσταση ελληνικό κράτος, στο οποίο ασκούσε ακόμα επιρροή η νοοτροπία της Τουρκοκρατίας. Σε αυτήν την κατάσταση, ήταν απολύτως λογικό, οι πρώτες φροντίδες του κράτους να στραφούν στην ανασυγκρότηση του διοικητικού μηχανισμού και σαφώς στην εξασφάλιση των στοιχειωδών που θα κάλυπταν τις ανάγκες του πληθυσμού, ύστερα από τους εξαντλητικούς αγώνες (όπως στέγαση, τροφή, κ.α.).

Ως εκ τούτου, θα περάσουν περίπου 30 χρόνια από τη σύσταση του ελληνικού κράτους, για να ασχοληθούν σοβαρά με την εκμετάλλευση των τότε γνωστών μεταλλείων, αφού η βαριά βιομηχανία απουσιάζει και δεν είναι και τόσο εύκολη η υπόθεση της εκμετάλλευσης του υπεδάφους. Πιο συγκεκριμένα, στις 22 Αυγούστου του 1861 υπογράφεται ο πρώτος νόμος “*Περί μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων*”, σύμφωνα με τον οποίο ορίζεται ότι η κυριότητα των μεταλλείων ανήκει στο κράτος και ότι μπορούν αυτά να παραχωρούνται, ακολουθώντας συγκεκριμένη διαδικασία, σε ιδιώτες, καθορίζοντας παράλληλα και τα δικαιώματα του Δημοσίου από την παραχώρηση αυτή.⁸⁵

Ως τότε, οι δραστηριότητες στο χώρο αυτό αποσκοπούσαν σε εξαγωγές (μεταλλευτικά προϊόντα) και στην εξυπηρέτηση των τοπικών αναγκών (όπως οικοδομικά υλικά). Η Ελλάδα τότε διέθετε ικανοποιητική ποικιλία κοιτασμάτων, αλλά δυστυχώς σε μικρές ποσότητες, πράγμα το οποίο απέκλειε την ενίσχυση των εσόδων και την ανάταξη της ελληνικής οικονομίας. Η ραγδαία εξέλιξη του κλάδου επήλθε ύστερα από την πρώτη νομοθεσία που προαναφέραμε, καθώς επίσης και από

⁸⁵ Νόμος περί μεταλλείων του Όθωνα (1861), (ΦΕΚ 44/Α/24-8-1861), https://www.scribd.com/document/361518509/NOMOS-ΠΕΡΙ-ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ-ΤΟΥ-ΟΘΩΝΑ-1861#from_embed.

διάφορες συγκυρίες οι οποίες δραστηριοποίησαν περισσότερο τη λειτουργία του. Χαρακτηριστική ευνοϊκή συγκυρία αποτέλεσαν οι εργασίες που έγιναν το 1869 για τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, που είχαν ως κύριο αποτέλεσμα την ενίσχυση του ενδιαφέροντος για τα μεταλλευτικά και τα οικοδομικά υλικά και το οποίο τελικά έργο οδήγησε στην αναβάθμιση στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Το έργο αυτό θεωρείται από τα πιο σημαντικά, αφού έκανε πιο εύκολη την επικοινωνία των λαών ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία και πλέον τα πλοία δεν χρειαζόταν να κάνουν το γύρο ολόκληρης της Αφρικής.

Το Λαύριο θεωρείται ως η πιο σημαντική περιοχή – σταθμός για την ανάπτυξη της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Το 1860 ξεκίνησε εκεί την εκμετάλλευση του υπεδάφους μια γαλλο-ιταλική εταιρεία με την ονομασία ‘Σερπιέρι Ρού’. Η εταιρεία αυτή αποσκοπούσε στην εξαγωγή μεταλλευμάτων από τα υπόγεια κοιτάσματα, από τις σκωρίες (τα υλικά που συσσωρεύονται στη διάρκεια των αιώνων εκμετάλλευσης των ορυχείων από την αρχαιότητα) και από τις εκβολάδες (φτωχά μεταλλεύματα που απορρίπτονται μετά από τη διαλογή και τον εμπλουτισμό-διαδικασίες κατά την διάρκεια της εξόρυξης).⁸⁶ Επίσης, την εποχή αυτή ιδιαίτερη ώθηση στις ελληνικές εξαγωγές θα δώσουν και οι εξορύξεις του αργύρου και του μολύβδου, αφού αποτελούν το νούμερο ένα σε ζήτηση στις ευρωπαϊκές πόλεις την εποχή εκείνη.

Όσον αφορά την υπόλοιπη μεταλλευτική δραστηριότητα στην Ελλάδα, ύστερα από το παράδειγμα του Λαυρίου, ακολούθησαν και άλλες πόλεις, δίνοντας έτσι μια σημαντική πηγή εσόδων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Έτσι έχουμε για παράδειγμα, τα θειωρυχεία της Μήλου το 1861 (η παλαιότερη επιχείρηση εξαγωγής θείου πανελλαδικά), την εκμετάλλευση της σμύριδας στη Νάξο (είναι ορυκτό που χρησιμοποιείται ως αποξεστικό και λειαντικό για μέταλλα, γυαλί, ξύλο και πετρώματα, αλλά και ως αντιολισθητικό υλικό για δάπεδα και δρόμους) και τη θηραϊκή γη από τη Σαντορίνη (οικοδομικό υλικό για μεγάλα έργα και για κατασκευή υδροπαγών κονιαμάτων). Ακόμα, κάποια στοιχειώδης εκμετάλλευση αρχίζει να φαίνεται την εποχή αυτή και στους λιγνίτες και πιο συγκεκριμένα στις περιοχές του Αλιβερίου, της Κύμης, του Ωρωπού, των Μεγάρων, της Λοκρίδας και της Φθιώτιδας.

⁸⁶ Χρ., Αγριαντώνη, Ιστορία Νέου Ελληνισμού (1770-2000), τόμος 5^{ος}, σελ.59.

Αξιοσημείωτη είναι και η εκμετάλλευση των μαρμάρων της χώρας. Τα μάρμαρα για παράδειγμα της Πεντέλης, της Πάρου, της Τήνου, της Καρύστου, της Αρκαδίας, τα εκμεταλλεύονταν κυρίως μικροί επιχειρηματίες. Εκτός από τα παραπάνω, υπάρχουν κάποιες πρώτες προσπάθειες εκμετάλλευσης διαφόρων σιδηρομεταλλευμάτων, κυρίως στη Σέριφο και στην Εύβοια. Οι όποιες ποσότητες εξορύσσονταν, εξάγονταν στο εξωτερικό, καθώς δεν υπήρχαν υψικάμινοι στην Ελλάδα, αλλά ούτε και η απαραίτητη καύσιμη ύλη (λιθάνθρακες) για την τήξη των μεταλλευμάτων.⁸⁷

Σε όλες αυτές τις οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν τότε, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και αυτή των αλυκών (τόπος παραγωγής αλατιού, από την εξάτμιση του θαλάσσιου νερού με την επίδραση της θέρμανσης από τον ήλιο σε συνδυασμό με τον αέρα). Οι αλατοπηγικές δραστηριότητες ήταν ήδη από την Τουρκοκρατία γνωστές. Στην Ελλάδα, οι αλυκές ανήκαν στο κράτος σχεδόν από τότε που συστάθηκε ως "*Βασίλειον της Ελλάδος*". Ήδη από τη δεκαετία του 1840 και έπειτα, λειτουργούσαν στην Ελλάδα οχτώ συνολικά αλυκές. Αργότερα, η συστηματοποίηση και η βιομηχανοποίηση με την συνεχή διαδικασία της παραγωγής, οδήγησε σε αρκετά μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας στον 20^ο αιώνα.

⁸⁷ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.60-61.

Τα δημόσια έργα

Στην απελευθερωμένη, πλην ερημωμένη Ελλάδα, απουσιάζουν οι υποδομές και πλέον είναι πάγιο το αίτημα για αποκατάσταση της ζωής στις πόλεις και τα χωριά. Κύριο μέλημα πρώτα απ' όλα είναι ο καθαρισμός των δρόμων από τα συντρίμια και τα ερείπια που έχουν μείνει ξοπίσω από τις μάχες και η ανοικοδόμηση των κύριων κτιρίων, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να δουλέψουν οι χιλιάδες άνεργοι και πρόσφυγες στα έργα αυτά και να βοηθήσουν στην πολεοδομική ανασύσταση των περιοχών ευρύτερα.

Έτσι, σε μια πρώτη προσπάθεια που έγινε επί της εποχής του Ιωάννη Καποδίστρια, το ρυμοτομικό πλέγμα της πόλης του Ναυπλίου σχεδιάστηκε κατά τέτοιο τρόπο ώστε η κυκλοφορία να γίνεται πιο άνετα και να υπάρχουν αρκετές έξοδοι της πόλης προς την ύπαιθρο, αλλά και σε γειτονικές περιοχές. Στο πολεοδομικό σχέδιο επίσης της κάθε πόλης προστέθηκαν και τα κτίρια εκείνα που θα κάλυπταν τις λειτουργικές ανάγκες του κράτους (δηλαδή σε σχέση με τη διοίκηση, την εκπαίδευση, διάφορα πολιτιστικά κέντρα, δικαστήρια, εκκλησίες, χώροι για δραστηριότητες των εμπόρων και των βιομηχάνων, γραφεία οικονομικών επιμελητηρίων, κ.α.).

Κατασκευάστηκαν λοιπόν τα πρώτα δημόσια κτίρια, στρατώνες, νοσοκομεία, φυλακές, καθώς επίσης έγιναν και κάποια μικρά λιμενικά έργα. Για τον σχεδιασμό των δημοσίων κτιρίων και τα σχέδια επεκτάσεων των πόλεων, ο Ιωάννης Καποδίστριας ανέθεσε τη μελέτη στον μηχανικό Σταμάτιο Βούλγαρη, ο οποίος το 1828 μαζί με τον συνάδελφό του Eduard Schaubert ήρθαν στην Ελλάδα.⁸⁸ Το 1830 ανατέθηκε η μελέτη στον Γάλλο μηχανικό Βιρλέ ντ' Οστ για το σχέδιο της διάνοιξης του Ισθμού της Κορίνθου, ενώ γενικά ο Καποδίστριας ενθάρρυνε τους κατοίκους να ιδρύσουν νέες πόλεις και τους βοήθησε σε αυτό με τη χορήγηση δωρεάν εκτάσεων γης του δημοσίου.⁸⁹

Γενικά, ο Ιωάννης Καποδίστριας κινητοποίησε όχι μόνο την Κυβέρνηση, αλλά και το λαό για την επίτευξη αυτών των έργων. Το αποτέλεσμα ήταν πολλοί κάτοικοι να δίνουν γη για την επέκταση των πόλεων ή να αναλαμβάνουν όσο μπορούν, ακόμη και

⁸⁸ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.65-66.

⁸⁹ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.65-66.

εξολοκλήρου, την ανέγερση σχολείων. Στους δημοσίους υπαλλήλους γίνονταν μικρές κρατήσεις από το μισθό τους για την κατασκευή διοικητηρίων και στρατώνων.⁹⁰

Στα χρόνια της βαυαρικής δυναστείας η Αθήνα μετεξελίχθηκε από ένα χωριό 4.000 κατοίκων, σε μία ευρωπαϊκή πρωτεύουσα 41.000 κατοίκων. Η νέα πρωτεύουσα απέκτησε πολεοδομικό σχέδιο από τον Κλεάνθη Σταμάτη, τον Εδουάρδο Schaubert και εν συνεχεία τον Leo von Klenze, ο οποίος άφησε μόνιμο το αποτύπωμά του στο ιστορικό κέντρο της μεγαλούπολης. Βαυαροί αρχιτέκτονες ανέλαβαν και υλοποίησαν τον εμπλουτισμό της ελληνικής πρωτεύουσας με πλήθος μνημειωδών οικοδομημάτων νεοκλασικού ρυθμού, τα οποία απεικονίζουν την αίγλη του νεοσύστατου κράτους.

Από το 1836 έως το 1841 οικοδομήθηκαν τα βασιλικά Ανάκτορα (σημερινή Βουλή των Ελλήνων) και το κτίριο του Πανεπιστημίου, ενώ το 1859 σχεδιάστηκαν τα κτίρια της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Σιναίας Ακαδημίας, από τον αρχιτέκτονα Θεόφιλο Χάνσεν. Κοντά στο 1843 και ενώ τα οικονομικά του κράτους είχαν περιέλθει σε τραγική κατάσταση, ο βασιλιάς Όθωνας αποφάσισε την διακοπή των δημόσιων έργων, ανέστειλε την καταβολή μισθών και απέλυσε αρκετούς δημόσιους υπάλληλους.⁹¹

Η γενικότερη εικόνα της Ελλάδας του 1830, καθώς και τα επόμενα χρόνια μέχρι το 1870, είναι ότι εμφάνιζε απαρχαιωμένες δομές σε όλο της το σύστημα είτε πρόκειται για γέφυρες, λιμάνια, υδραγωγεία, δρόμους είτε δημόσια κτίρια, το σύνολο των οποίων δεν υπάρχουν καθόλου ή βρίσκονται σε άθλια κυρίως κατάσταση. Έτσι, παραμένει αστήριχτη η πιο σημαντική πηγή εσόδων για τα οικονομικά του κράτους, το οποίο μάλιστα παραμένει χωρίς σαφή διοικητική οργάνωση. Έτσι, κρίθηκε σκόπιμο και λόγω της έλλειψης κεφαλαιουχικών πηγών, η δημιουργία μόνο των πιο απαραίτητων έργων, με την παρούσα οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το κράτος.

Στην παρούσα φάση, η αδυναμία εξεύρεσης κεφαλαίων είναι λογική, αν λάβει κανείς υπόψη του το βαρύ δημοσιονομικό φορτίο που σήκωνε η Ελλάδα, ύστερα και από τις προσπάθειες αποπληρωμής των δόσεων των δανείων που είχε πάρει από την απελευθέρωση, με την ταυτόχρονη προσπάθειά της για την κρατική ανασυγκρότηση με μηδαμινές υποδομές. Ένας άλλος παράγοντας ήταν και η έλλειψη ενδιαφέροντος

⁹⁰ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.66.

⁹¹ Σπ. Γ., Πλουμίδης, *Όθων, Βασιλιάς της Ελλάδας. Μία αποτίμηση*, Ιστορία εικονογραφημένη, τ.513, Μάρτιος 2011.

για νέες επενδύσεις στον ελλαδικό χώρο, τη στιγμή που αυτές δεν θα ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες για τους επιχειρηματίες (όπως οι χερσαίες συγκοινωνίες).

Ωστόσο, οι ενέργειες που ακολούθησαν από το ίδιο το κράτος δείχνουν πως έγιναν μεγάλες προσπάθειες για να αναστραφεί η όλη κατάσταση. Έγιναν γενναίες προσπάθειες ανάθεσης έργων είτε απευθείας από το κράτος είτε μέσω των δήμων. Γενικότερα όμως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μάλλον υποτονικές αυτές τις προσπάθειες, καθώς το πρόβλημα ρευστότητας κεφαλαίων, για την χρηματοδότηση των έργων αυτών παρέμενε και ακόμα, διότι χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι όχι και τόσο ασφαλείς και δραστικοί για να ξεπεράσουν το σκόπελο προβλημάτων που εμφανιζόταν ως τότε.

Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση αρχίζει να διαφοροποιείται προς το τέλος μόνο του 19^{ου} αιώνα και προς τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπου μια σειρά από ευνοϊκούς παράγοντες θα σταθούν ικανοί για τη δημιουργία δημόσιων έργων και ιδιαίτερα για την ανάπτυξη του οδικού δικτύου. Μια πρώιμη οικονομική ανάπτυξη, με την ταυτόχρονη αστικοποίηση, κινούμενη σε γοργούς ρυθμούς και η ταυτόχρονη ανάπτυξη στο εσωτερικό εμπόριο, έτειναν χείρα βοήθειας προς όλο αυτό. Θα πρέπει να συμπεριλάβουμε σε αυτό και την δημιουργία κεντρικών σιδηροδρομικών αξόνων.

Παρόλα αυτά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το εγχείρημα αυτό προσέκρουσε σε αρκετές αντιξοότητες, καθώς το κόστος κατασκευής του οδικού δικτύου στα βουνά ήταν αρκετά μεγάλο. Επίσης, το δίκτυο των θαλάσσιων συγκοινωνιών ήταν κυρίαρχο στις μεταφορές και ιδιαίτερα στις παραθαλάσσιες περιοχές (που είναι και το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας), γεγονός που δυσκόλευε την οποιαδήποτε σκέψη για δημιουργία δρόμων σε τέτοιες περιοχές.

Ωστόσο, έργα όπως η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας, η βελτίωση των συγκοινωνιών με την κατασκευή οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, είναι μερικές από τις πιο σημαντικές ενέργειες και ταυτόχρονα επενδύσεις στον τομέα των δημόσιων έργων που ακολούθησαν στα χρόνια, κατά τα οποία ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α' είχε αναλάβει την εξουσία της χώρας. Την "τρικουπική" εκείνη περίοδο λοιπόν, πραγματοποιείται μια σειρά από μεγάλα δημόσια έργα, που θα οδηγήσουν στην μελλοντική ανάπτυξη της χώρας.

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην πολιτική σκηνή βρίσκονται ο Δηλιγιάννης με τον Τρικούπη, οι οποίοι εναλλάσσονται στην εξουσία. Είναι γεγονός ότι ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν αυτός που με τις μεταρρυθμίσεις του και τα έργα του θα βάλει τα θεμέλια για την ανάπτυξη της χώρας. Ανάμεσα στα άλλα, σημαντικότερο

έργο του αποτελεί και η δημιουργία του δικτύου σιδηροδρόμων που συνέδεσε την Αθήνα με την Πελοπόννησο και τη Θεσσαλία.⁹²

Ένα ακόμη δείγμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι και η δημιουργία αρκετών αποστραγγιστικών έργων, με πιο γνωστή όπως προαναφέραμε την αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας στη Βοιωτία. Και αυτό είχε θετικά αποτελέσματα, καθώς τότε η αποξήρανση έδινε πλούσια καλλιεργήσιμη γη, έτοιμη προς εκμετάλλευση και παράλληλα αντιμετωπιζόταν με αυτό τον τρόπο η ελονοσία, που ως τότε είχε πάρει τη μορφή μάστιγας για τον πληθυσμό της αγροτικής Ελλάδας.

Ένα από τα σημαντικότερα έργα της εποχής αυτής όπως αναφέραμε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, η οποία ξεκίνησε το 1881 από μια γαλλική τεχνική εταιρεία και έδωσε ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης της ναυσιπλοΐας. Το έργο αυτό βοήθησε σημαντικά, καθώς δεν χρειαζόταν πλέον να γίνει ο περίπλους της Πελοποννήσου. Η κατασκευή φάρων στα λιμάνια επίσης και η διάνοιξη του πορθμού του Ευρίπου, συνέβαλαν αρκετά στη δημιουργία ευνοϊκότερων όρων και συνθηκών για την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας στην Ελλάδα.

Την ίδια εποχή έγινε και η ανέγερση ωραίων και επιβλητικών κτιρίων στην Αθήνα από τον Τσίλλερ, τον Σταμάτη Κλεάνθη και άλλους γνωστούς Έλληνες και ξένους αρχιτέκτονες (όπως το Πολυτεχνείο το 1880), η Ακαδημία το 1887, το Αρχαιολογικό Μουσείο της οδού Πατησίων, το σπίτι του Ερρίκου Σλήμαν- σημερινό Νομισματικό Μουσείο κ.α.). Νέες συνοικίες ακόμη δημιουργήθηκαν, όπως αυτή του Μετς στο λόφο του Αρδήπου(γύρω από μια μπουραρία που άνοιξε ένας Βαυαρός σε ανάμνηση της νίκης των Πρώσων απέναντι στους Γάλλους στο Μετς το 1870).

Τότε, δημιουργήθηκαν και στον Πειραιά νέες συνοικίες με πολυτελείς κατοικίες, όπως η Καστέλα, η Τερψιθέα και το Πασσαλιμάνι. Μεγάλοι δωρητές χρηματοδότησαν την ανέγερση ωραίων κτιρίων ή ευαγών ιδρυμάτων. Οι αδελφοί Ζάππα για παράδειγμα, έκτισαν το Ζάππειο Μέγαρο, ο Αντρέας Συγγρός έκτισε το Δημοτικό Θέατρο στην πλατεία Δημαρχείου, η βασίλισσα Όλγα δραστηριοποιήθηκε στις φιλανθρωπίες και πρωτοστάτησε μάλιστα στην ίδρυση του νοσοκομείου Ευαγγελισμός και του Δημοτικού ορφανοτροφείου στην οδό Πειραιώς (Δημοτική Πινακοθήκη σήμερα).⁹³

⁹² Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.65-66.

⁹³ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.65-66.

Το δίκτυο των σιδηροδρόμων

Ο τομέας των χερσαίων συγκοινωνιών στην Ελλάδα του 1830 έπασχε, λόγω της απουσίας ενδιαφέροντος, λόγω των ελάχιστων υποδομών που μπορούσαν να στηρίξουν ένα τέτοιο έργο, λόγω του μεγάλου ρίσκου από πλευράς επιχειρηματιών να επενδύσουν σε ένα τομέα που δεν είναι ιδιαίτερα κερδοφόρος και λόγω του ότι οι θαλάσσιες συγκοινωνίες είχαν κατακτήσει την πρώτη θέση στις μεταφορές την εποχή εκείνη. Η κατάσταση αυτή άλλαξε άρδην μέσα στα αμέσως επόμενα χρόνια, καθώς εξαιτίας της βιομηχανικής επανάστασης και των άμεσων αποτελεσμάτων της, αναδείχθηκε ο σιδηρόδρομος σε σύμβολο των νέων καιρών και σε συνώνυμο της ανάπτυξης τον 19^ο αιώνα.

Αυτό όμως κυρίως ίσχυε για τα ανεπτυγμένα οικονομικά κράτη, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν μόλις ένα βήμα από την απελευθέρωσή της και πάσχιζε να ανασυγκροτηθεί και να σταθεί στα πόδια της, όπως προείπαμε. Η Ελλάδα προσπάθησε στην αρχή σιγά σιγά να αναπτύξει το σιδηροδρομικό δίκτυο, αλλά είχε ανυπέρβλητες δυσκολίες να αντιμετωπίσει, που της έφρασαν το δρόμο προς αυτήν την κατεύθυνση. Ποιες ήταν όμως αυτές οι ανυπέρβλητες δυσκολίες που περιόριζαν την επιθυμία αυτή του κράτους να ακολουθήσει κατά γράμμα την πορεία των ανεπτυγμένων χωρών;

Πρώτα από όλα το γεγονός ότι η κατασκευή των πρώτων υποδομών απαιτούσε κεφάλαια, πράγμα το οποίο ήταν αρκετά δύσκολο για το μικρό ελληνικό κράτος.⁹⁴ Από την άλλη, η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων προϋπέθετε την αποδοτικότητα αυτής της επένδυσης. Η εικόνα όμως της Ελλάδας εκείνη την εποχή συνηγορούσε προς το αντίθετο, καθώς και βιομηχανίες να είχαν δημιουργηθεί, θα ήταν δύσκολη η απορροφητικότητα των καταναλωτικών αγαθών, οπότε κρίνεται και ανούσια η μεταφορά τους από μια περιοχή σε μια άλλη. Ένας ακόμη λόγος που προαναφέραμε είναι και το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο τους οι περιοχές της Ελλάδας γειτνιάζουν με τη θάλασσα, οπότε είναι προφανές ότι οι περισσότερες επιχειρηματικές δράσεις θα στηρίζονταν αναπόφευκτα στις θαλάσσιες μεταφορές, παρά στις χερσαίες συγκοινωνίες.⁹⁵

Στον ελλαδικό χώρο, το μόνο σιδηροδρομικό δίκτυο που είχε ξεκινήσει και καθυστέρησε δώδεκα ολόκληρα χρόνια να ολοκληρωθεί, είναι αυτό που συνέδεε την

⁹⁴ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.91.

⁹⁵ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.89.

Αθήνα με τον Πειραιά. Ωστόσο, τα πράγματα αρχίζουν να παίρνουν νέα τροπή ύστερα από το 1881, εφόσον υπήρξαν σημαντικές οικονομικές μεταβολές και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την υλοποίηση των σχεδίων, που παρέμεναν τόσα χρόνια στο συρτάρι, για το σιδηροδρομικό δίκτυο. Την εποχή εκείνη, ήδη στην Ευρώπη αναπτύσσονται οι μεγάλοι συγκοινωνιακοί άξονες που ενώνουν την Κεντρική Ευρώπη με την Κωνσταντινούπολη, τη Μ.Ασία, την Ανατολή και την Ινδία. Έτσι λοιπόν, στην κρίσιμη αυτή καμπή ανάπτυξης που είχαν ακολουθήσει οι μεγάλες Ευρωπαϊκές χώρες, θεώρησε ο Χαρίλαος Τρικούπης ότι είναι επιτακτική η ανάγκη να συμμετάσχει και η Ελλάδα. Άλλωστε, ήταν η ευκαιρία της Ελλάδας να ακολουθήσει το παράδειγμα των ανεπτυγμένων χωρών και να συνδέσει την αποκομμένη ως τότε χώρα με τους διεθνείς άξονες.

Παρόλες όμως τις φιλοδοξίες για τη δημιουργία του έργου αυτού, τα γεγονότα ως συνήθως έρχονται σχεδόν ταχύτατα, καθώς επισκιάζονται από την πτώχευση της χώρας το 1893 και ενώ ο Τρικούπης είχε ήδη θέσει σε εφαρμογή το φιλόδοξο πρόγραμμά του, με την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής. Για τη χρηματοδότηση μάλιστα του προγράμματος αυτού, εκμεταλλεύτηκε τα κρατικά μονοπώλια (αλατιού και σπύριτων), επέβαλε υψηλή φορολογία (κυρίως έμμεσους φόρους) και προέβη σε υπέρμετρο, για την αντοχή της χώρας, εξωτερικό δανεισμό.⁹⁶ Το σιδηροδρομικό δίκτυο τελικά ολοκληρώθηκε με αρκετά μεγάλη καθυστέρηση το 1909 και ο σχεδιασμός του τελικά εξυπηρετούσε κυρίως τοπικές μόνο ανάγκες, χωρίς να καταφέρει να αποτελέσει τμήμα του διεθνούς δικτύου, όπως και είχε σχεδιαστεί εξ αρχής.

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται απαραίτητο να αναφέρουμε την προσφορά του σιδηροδρομικού δικτύου στην Ελλάδα. Πρωτίστως, προσέφερε πολλά σε μια χώρα που ως τότε δεν είχε γνωρίσει κάποιο αξιόπιστο χερσαίο μέσο μεταφοράς. Επίσης, προσέφερε αρκετά, όταν κατά τις πολεμικές περιόδους που βρέθηκε η χώρα, διευκόλυνε τη μεταφορά στρατιωτών και εφοδίων σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Φυσικά όμως ήταν κατώτερη των προσδοκιών και των περιστάσεων, καθώς δεν κατόρθωσε να φέρει την εκβιομηχάνιση και συνεπώς την αναμενόμενη ανάπτυξη στις περιοχές που έφτασε. Ακόμη, δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει όλες τις αναπτυξιακές προσδοκίες που στηρίχθηκαν πάνω στην δημιουργία του.⁹⁷

⁹⁶ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.66.

⁹⁷ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.66.

Δ' Κεφάλαιο

Η διανομή των εθνικών γαιών

Ένα από τα πιο σοβαρά και συνάμα δυσεπίλυτα ζητήματα που απασχόλησαν την Ελλάδα το 19^ο αιώνα και που παράλληλα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την πορεία της εγχώριας οικονομίας, ήταν η νομική σχέση των αγροτών με τη γη που καλλιεργούσαν, καθώς επίσης και η τεχνική μορφή της καλλιέργειας που ακολουθούσαν.⁹⁸ Ύστερα από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας, η γη των Οθωμανών αξιωματούχων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων, πέρασε στην κύρια ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους.⁹⁹ Έτσι δημιουργήθηκαν οι λεγόμενες *Εθνικές Γαίες*. Οι Έλληνες γεωργοί παρέμειναν στα κτήματα με το νέο αυτό ιδιοκτησιακό καθεστώς και σε αυτούς προστέθηκαν και άλλοι πρώην ακτήμονες ή καταπατητές. Αυτοί μπορούσαν να είναι μικροϊδιοκτήτες, οι οποίοι είχαν την δυνατότητα να καλλιεργήσουν την δική τους γη ή να είναι μισθωτές των εθνικών αυτών κομματιών.¹⁰⁰

Είναι γεγονός ότι η καλλιέργεια της γης την εποχή εκείνη με την χρήση διαφόρων πρωτόγονων τεχνικών, κρατούσε των παραγωγή σε αρκετά χαμηλά επίπεδα. Εξάλλου, η ταυτόχρονη υποχρέωση των μικροϊδιοκτητών αυτών για την επιβολή ενοικίου στους καλλιεργητές μέχρι το 1871, ήταν κάτι που δεν άφηνε οποιοδήποτε περιθώριο για περισσεύματα. Από το γεγονός αυτό μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε πως οι διάφορες επενδύσεις των γαιοκτημόνων και των μικροϊδιοκτητών στον τομέα της αγροτικής παραγωγής ήταν κατά κύριο λόγο αρκετά περιορισμένες, αλλά και νωχελικές.¹⁰¹

Σε μια χώρα αγροτική, όπως ήταν η Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η γη δεν μπορούσε παρά να αποτελεί το βασικότερο στοιχείο πλούτου, αλλά και ταυτόχρονα δείκτης κοινωνικής ισχύος. Κι αυτό γιατί δεν είχε ως τότε προλάβει να συγκροτηθεί και να αναπτυχθεί ο ελληνικός καπιταλισμός, ο οποίος θα στηριζόταν στην ελληνική βιομηχανία και θα μπορούσε έτσι να δώσει την ανάλογη ώθηση στην οικονομία του κράτους. Αυτό ήταν κάτι που συντελέστηκε λίγο πιο μετά, δηλαδή το 1880 και έπειτα, με την παράλληλη άνοδο του αστικού χώρου. Έτσι λοιπόν, ο

⁹⁸ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ.181.

⁹⁹ Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «*Το αγροτικό ζήτημα*» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.79.

¹⁰⁰ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.76.

¹⁰¹ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.68.

παράγοντας της γης ήταν κάτι το οποίο σε αυτή την περίοδο θα έπαιζε και αποφασιστικό ρόλο για τη διαμόρφωση τόσο της πολιτικής, όσο και της οικονομικής δυναμικής της χώρας.¹⁰²

Εκ τούτων, είναι προφανές πλέον πως με την έναρξη κιόλας του Πολέμου της Ανεξαρτησίας θα τεθεί ως ζήτημα πρώτης προτεραιότητας μάλιστα, η αντιμετώπιση του προβλήματος των εθνικών γαιών. Δηλαδή, των γαιών εκείνων που πριν από την περίοδο του 1821 άνηκαν κατά την πλήρη ή μερική κυριότητα στο οθωμανικό κράτος, σε μουσουλμανικά ευαγή ιδρύματα, αλλά και σε ιδιώτες μουσουλμάνους. Αυτά τα κομμάτια γης βρίσκονταν πλέον σε εδάφη που αποτελούσαν την τωρινή ελληνική επικράτεια ή τουλάχιστον διεκδικούσαν την άμεση ένταξή τους σε αυτή.

Έτσι λοιπόν, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε ότι το κύριο πρόβλημα του νέου ελληνικού κράτους ήταν αυτό της επιβίωσής του και της οικονομικής του ανάπτυξης, μέσω της γενικότερης ανασυγκρότησης. Και πρώτα απ' όλα θα έπρεπε να δοθεί μια λύση στο αγροτικό πρόβλημα της χώρας και ειδικότερα στο ζήτημα της ιδιοκτησίας της γης, που άφησαν φεύγοντας οι Οθωμανοί και η οποία είχε περιέλθει προσωρινά στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους. Πράγματι, την επαύριον κιόλας της ανεξαρτησίας, το ερώτημα που απασχολούσε τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας, ήταν η τύχη των πρώην οθωμανικών γαιών. Πώς θα ρύθμιζε αυτό το δύσκολο καθεστώς της γαιοκτησίας το νέο ελληνικό κράτος;

Στο κρίσιμο αυτό ζήτημα λοιπόν, το οποίο προέκυψε αμέσως μετά την απελευθέρωση της χώρας, το ελληνικό κράτος προτίμησε να τις κρατήσει για δικό του λογαριασμό και να τις ενσωματώσει στη περιουσία του Δημοσίου προκειμένου να έχει τον πλήρη έλεγχο. Αντί αυτού, θα μπορούσε να παραχωρήσει τις εκτάσεις αυτές στους διάφορους γαιοκτήμονες ή και να τις διανεμίει δωρεάν στους ακτήμονες καλλιεργητές για να τις φροντίσουν. Ωστόσο, η θέλησή του να μην υποκύψει στις όποιες απαιτήσεις των γαιοκτημόνων, αλλά και η επιλογή του ως προς το να αποφύγει να προχωρήσει σε διανομή της γης στους καλλιεργητές, απέφεραν στο ελληνικό κράτος την επόμενη μέρα κιόλας της ανεξαρτησίας, την ιδιοκτησία επί ενός αρκετά μεγάλου τμήματος των καλλιεργούμενων εκτάσεων της χώρας.¹⁰³

¹⁰² Αλεξ., Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σελ. 25-26.

¹⁰³ Β., Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σελ. 228.

Πράγματι, σύμφωνα με τις Συνθήκες που υπεγράφησαν και που αναγνώρισαν την ανεξαρτησία της χώρας, τα εδάφη που περιλαμβάνονταν στα νέα όρια του ελληνικού κράτους και που πριν ανήκαν στους Οθωμανούς, ανακηρύχθηκαν ως "εθνική ιδιοκτησία". Έτσι λοιπόν, στις αρχές της δεκαετίας του 1830 το ελληνικό κράτος εμφανίζεται πλέον ως ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του ελληνικού χώρου, κατέχοντας ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων επί του συνόλου, του ελληνικού βασιλείου. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε και το γεγονός ότι η εθνική γη αποτέλεσε για τις ελληνικές κυβερνήσεις το μόνο ουσιαστικά διαθέσιμο κεφάλαιο κατά τη διάρκεια του πολέμου της ανεξαρτησίας, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκε κατά βάση ως υποθήκη για τη σύναψη δανείων ή ως ένα από τα κυριότερα μέσα για την εξασφάλιση εσόδων, μέσω της εκποίησής της.

Ανατρέχοντας λίγο πιο πίσω, θα πρέπει να επισημάνουμε πως η πρώτη επίσημη ουσιαστικά τοποθέτηση για το ζήτημα των εθνικών γαιών από την πλευρά των εξεγερμένων Ελλήνων, προέρχεται από την Πελοποννησιακή Γερουσία, η οποία με την «*Εγκύκλιο της Στεμνίτσας*» που συνέταξε, προσδιόριζε την διανομή των γαιών που ανήκαν σε Οθωμανούς πριν από την έναρξη του Αγώνα και τα οποία θα τα χρησιμοποιούσαν για την κάλυψη των διαφόρων αναγκών που θα προέκυπταν για τις πολεμικές επιχειρήσεις.¹⁰⁴ Με άλλα λόγια, οι τοπικές αρχές οι οποίες συγκροτήθηκαν ευθύς αμέσως μετά την έναρξη του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, επιδίωξαν άμεσα να υποκαταστήσουν τα δικαιώματα που όριζε το οθωμανικό δημόσιο, αλλά και των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων.

Λίγο αργότερα, με την άφιξη της Αντιβασιλείας στην Ελλάδα, έσπευσαν να δημιουργήσουν ένα νέο πλαίσιο προκειμένου να εμποδίσουν κάθε καταπάτηση εθνικών γαιών. Έτσι, με τη δημιουργία διατάγματος το 1833, όριζαν την απαγόρευση της εκποίησης κάθε εθνικού κτήματος. Ωστόσο, οι οικονομικές ανάγκες του κράτους, την εξανάγκασαν σύντομα να προσβλέψει στα κτήματα αυτά κυρίως ως μία δυναμική πηγή εσόδων και ασφαλώς ως ένα κυρίαρχο μοχλό άσκησης της κοινωνικής και παράλληλα οικονομικής πολιτικής.¹⁰⁵

Είναι γεγονός πως ένα τόσο κεντρικό ζήτημα στη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους κατά το 19^ο αιώνα δεν βρίσκει μια γρήγορη και ουσιαστική λύση. Κι αυτό δεν οφείλεται μόνο στη νομική πολυπλοκότητά του. Δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που δυσχεραίνουν την επίλυσή του, όπως

¹⁰⁴ Σωτ., Σωτηρόπουλος, *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου* - Ίδρυμα της Βουλής, σελ.32.

¹⁰⁵ Εύη, Καρούζου, «*Ζητήματα κατοχής Εθνικών γαιών*», Μνήμων 12 (1989), σελ. 150-151.

είναι η σχέση των εθνικών γαιών με το ζήτημα της φορολογίας της γης. Το φορολογικό σύστημα λοιπόν, που υιοθέτησε το ελληνικό βασίλειο ήδη από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του, είναι χωρίς αμφιβολία συνέχεια, τουλάχιστον ως προς τη φύση του, της οθωμανικής πραγματικότητας.¹⁰⁶

Ασφαλώς και υπήρξαν πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με το παλιό καθεστώς που επικρατούσε πριν από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας (κατάργηση για παράδειγμα του κεφαλικού φόρου, αλλά και των έκτακτων φόρων, γεγονός που οδήγησε σε σημαντικές φορολογικές ελαφρύνσεις), αλλά η λογική της οργάνωσης και διαχείρισής του ήταν παρόμοια με την προγενέστερη. Έτσι, οι Βαυαροί αμέσως μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, υιοθέτησαν και την φορολογία της δεκάτης σε είδος για όλα τα προϊόντα. Πρόκειται για την φορολογία της ακαθάριστης παραγωγής, η οποία ασφαλώς και ήταν πολύ πιο βαριά για την τάξη των μικροκαλλιεργητών, σε σύγκριση με τους μεγάλους παραγωγούς, ενώ από την άλλη πλευρά εξομοίωνε από άποψη επιβάρυνσης, προϊόντα με διαφορετικό κόστος παραγωγής και ποιότητα (όπως το λάδι, το σταφύλια και τα σιτηρά).¹⁰⁷

Είναι προφανές πως οι Βαυαροί δεν ήταν σε θέση να υιοθετήσουν ένα διαφορετικό φορολογικό σύστημα από αυτό, αν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας ότι κάτι τέτοιο προϋπέθετε διάφορων ειδών παρεμβάσεις στην οικονομία και την κοινωνία γενικότερα, κάτι το οποίο ήταν τελείως έξω από τις δυνατότητές τους. Εκτός αυτού, οι δημοσιονομικές προβλέψεις στις οποίες είχαν προβεί για το μέλλον του μικρού τότε ελληνικού κράτους ήταν ιδιαίτερα ανησυχητικές. Ωστόσο, αυτό που δείχνει η ιστορία είναι πως στη συνέχεια δεν μπόρεσαν ή μπορεί και να μην θέλησαν τελικά να αλλάξουν το σύστημα αυτό της δεκάτης.¹⁰⁸

Αν κάνουμε μια μικρή αναδρομή στα γεγονότα του παρελθόντος, θα παρατηρήσουμε πως πράγματι, οι εθνικές γαίες αποτέλεσαν το κεντρικό πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στο κράτος (ήδη από την ίδρυσή του) και τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες προσπαθούσαν να τις οικειοποιηθούν. Άλλες φορές πάλι, ύστερα από την πάροδο τριάντα χρόνων συνεχούς κατοχής, η γη που αυθαίρετα είχε καταληφθεί από τους χωρικούς, θα μπορούσε να μετατραπεί αυτόματα σε

¹⁰⁶ Κ., Κωστής, Σ., Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα*, σελ. 58.

¹⁰⁷ Πετμεζάς, Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, σελ. 68-69.

¹⁰⁸ Κ., Κωστής, Σ., Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα 1830-1914*, σελ. 194.

ιδιοκτησία τους. Κι αυτό συνέβαινε χάρη στην άσκηση του λεγόμενου δικαιώματος της χρησικτησίας, όπως προέβλεπε το βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο.

Ως εκ τούτου, το νέο ελληνικό κράτος και προκειμένου να επιλύσει τέτοιου είδους ζητήματα, διαμόρφωσε μια συμπεριφορά ενεργού ατομικού ιδιοκτήτη των εθνικών γαιών, ζητώντας από τους ακτήμονες καλλιεργητές την καταβολή υψηλότερων φόρων από όσους πλήρωναν επί Τουρκοκρατίας. Αξίωνε με τον τρόπο αυτό από τους χωρικούς, όχι μόνο το φόρο της δεκάτης (η οποία είχε διατηρηθεί από τους Τούρκους ως κύρια μορφή φορολογίας του αγροτικού πληθυσμού), αλλά και την επιπρόσθετη πληρωμή του 15% επί του ακαθαρίστου προϊόντος ως ενοίκιο προς τον ιδιοκτήτη, λόγω της υποτιθέμενης μίσθωσης. Συνολικά δηλαδή, ο ενοικιαστής του συγκεκριμένου κομματιού γης που του παραχωρούσε το κράτος, υποχρεωνόταν να καταβάλλει στο δημόσιο ταμείο περίπου το 25% της ακαθάριστης παραγωγής.

Έτσι διαφαίνεται ότι η λύση των "εθνικών γαιών" που επιλέχθηκε, απέτρεψε σαφώς την δημιουργία μιας φεουδαρχικής τάξης γαιοκτημόνων, με βάση τους παλιούς κοτζαμπάσηδες. Δύσκολα επομένως, μπορεί να υποστηρίξει κάποιος ότι το συγκεκριμένο καθεστώς των εθνικών γαιών αποτελούσε είτε αστικού τύπου είτε φεουδαρχικής μορφής έγγεια ιδιοκτησία. Από το γεγονός αυτό φαίνεται καθαρά πως το νέο ελληνικό κράτος, με το να επιλέξει αυτή τη μέση και μεταβατική λύση του καθεστώτος των εθνικών γαιών, έδωσε ουσιαστικά μία αναβολή στη λύση του αγροτικού ζητήματος. Με άλλα λόγια, η δημιουργία των "εθνικών γαιών" δεν συνδυάστηκε με την ενεργητική παρουσία του κράτους ως πραγματικού ιδιοκτήτη και κύριου οικονομικού διαχειριστή της γης.¹⁰⁹

Ακολουθώντας την τακτική αυτή, το νέο ελληνικό κράτος κατάφερε να εκμεταλλευτεί στην παρούσα φάση την ενοικίαση της γης και με τις εισπράξεις να καταφέρει να αυξήσει τα δημόσια έσοδά της. Από την άλλη κατάφερε να αποτρέψει σε κάποιο βαθμό τις καταπατήσεις και τον σφετερισμό εθνικών γαιών από διάφορα ισχυρά πολιτικά ή και στρατιωτικά πρόσωπα. Ωστόσο, η γενικότερη στάση με την οποία αντιμετώπιζε το ζήτημα, οδήγησε γρήγορα σε κακή διαχείριση και παράλληλα σε χαμηλή παραγωγή των ενοικιαζόμενων εθνικών γαιών, με αποτέλεσμα να επικρατεί μια σύγχυση γύρω από το θεσμικό καθεστώς τους. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε πως αυτή η ασάφεια για τον ακριβή καθορισμό του νομικού και οικονομικού καθεστώτος των εθνικών γαιών, είχε ήδη επισημανθεί από το 1828,

¹⁰⁹ Θ., Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1883-1922*, Αθήνα 1991, σελ.66.

όταν ο Ιωάννης Καποδίστριας βρέθηκε σε πλήρη αδυναμία να δώσει ακριβή στοιχεία για το θέμα αυτό στις εγγυήτριες Μεγάλες Δυνάμεις.¹¹⁰

Ποιοι είναι όμως οι λόγοι που εμπόδισαν την διανομή των εθνικών γαιών νωρίτερα από το 1871; Γιατί δηλαδή το ελληνικό κράτος περίμενε περίπου σαράντα χρόνια μέχρι να οδηγηθεί στην επίλυση του προβλήματος αυτού, ενώ οι αντιφάσεις του θεσμικού πλαισίου των εθνικών γαιών είχαν γίνει από νωρίτερα αντιληπτές; Πρώτα από όλα μπορούμε να αναφέρουμε το γεγονός ότι η απαγόρευση της διανομής τους από τις προστάτιδες δυνάμεις ίσχυε κυρίως, γιατί οι εθνικές γαίες είχαν κατά βάση χρησιμοποιηθεί ως εγγύηση για την σύναψη των εθνικών δανείων. Ύστερα, πρέπει να αναλογιστούμε και τις υπέρογκες δημοσιονομικές δαπάνες του ελληνικού κράτους, οι οποίες δύσκολα θα μπορούσαν να καλυφθούν αν το κράτος είχε παραιτηθεί από το δικαίωμα επικαρπίας επί των εθνικών γαιών.

Παράλληλα, θα πρέπει να προσθέσουμε πως την εποχή εκείνη δεν υπήρχε αγροτικό κίνημα, το οποίο θα ήταν ικανό να διεκδικήσει με επιτακτικό τρόπο την διανομή της γης. Εκτός αυτού, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και την τεράστια αντίδραση των προκρίτων σε κάθε ενδεχόμενη λύση, καθώς θίγονταν τα συμφέροντά τους. Οι εθνικές γαίες θεωρούνταν αρκετές σημαντικές ως ζήτημα για να μπορέσει το κράτος να το διαχειριστεί και να οδηγηθεί σε πρόχειρες και επιπόλαιες λύσεις. Γνώριζε αρκετά καλά ότι μετά την απελευθέρωση οι εθνικές γαίες ήταν το μόνο ισχυρό της χαρτί, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ως εγγύηση για την σύναψη μελλοντικών δανείων. Όλοι αυτοί οι λόγοι συνέτειναν στην αργοπορία της επίλυσης ενός τόσο σημαντικού και φαινομενικά εύκολου ζητήματος.

¹¹⁰ Θ., Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.71.

Η σταφίδα και το Θεσσαλικό Ζήτημα

Πριν αναφερθούμε στην σταφίδα, θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε το στίγμα της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα, την άμεση σχέση που είχε με την διανομή των εθνικών κτημάτων, καθώς και την ανάγκη για την επιβολή μιας αγροτικής μεταρρύθμισης που εγείρει το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι τα εδάφη που αποτέλεσαν το ελληνικό κράτος το 1830 ανακηρύχθηκαν σε «εθνική ιδιοκτησία», μετατρέποντας έτσι το ελληνικό δημόσιο στο μεγαλύτερο γαιοκτήμονα στην Ελλάδα, εφόσον κατείχε πλέον περίπου το 50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

Το κράτος απαιτούσε από τους αγρότες, οι οποίοι ήταν ενοικιαστές των κομματιών αυτών της γης, το 15% της ακαθάριστης παραγωγής ως απόδοση ενοικίου για τη μίσθωση. Εκτός αυτού, απαιτούσε και την απόδοση του παλιού φόρου της δεκάτης κι έναν ακόμη φόρο, ο οποίος ήταν ίσος με το 25% της ακαθάριστης παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό, το κράτος επέλεξε μια ουδέτερη στάση στο ζήτημα και επέβαλε την πολιτική των «εθνικών γαιών» και έτσι δεν έδωσε μια ουσιαστική λύση στο αγροτικό ζήτημα, αφήνοντάς το για αργότερα. Ωστόσο, όπως προείπαμε, η σύγχυση που δημιουργήθηκε γύρω από το θεσμικό καθεστώς, η κακή διαχείριση από την πλευρά του κράτους, αλλά και η χαμηλή παραγωγή, ήταν παράγοντες που έφεραν την μείωση του φόρου επικαρπίας από την ενοικίαση της γης.

Από το 1840 και έπειτα, είχε γίνει κοινή συνείδηση στο μυαλό του αγροτικού κόσμου, ότι με την συμπαράσταση των πολιτικών, αλλά και πολλών πνευματικών ανθρώπων της εποχής, θα μπορούσε να επιτύχει μια αλλαγή στο υπάρχον ιδιοκτησιακό καθεστώς και στη διανομή των εθνικών γαιών. Πίστευαν με τον τρόπο αυτό ότι αποδίδοντας την κυριότητα των εθνικών γαιών στους κατ' επάγγελμα αγρότες, θα αυξανόταν η αγροτική παραγωγή, επειδή θα αυξανόταν το προσωπικό ενδιαφέρον των καλλιεργητών (μιας και τα χωράφια που καλλιεργούσαν θα ήταν πλέον δικά τους). Η αύξηση της παραγωγικότητας θα ήταν και ένας σημαντικός παράγοντας που θα ωφελούσε την εθνική οικονομία με την παράλληλη βελτίωση των δημοσίων εσόδων του κράτους.

Φτάνουμε έτσι στο 1871, χρονολογία ορόσημο για τα ελληνικά δεδομένα, κατά την οποία η κυβέρνηση Κουμουνδούρου προχώρησε σε διανομή των εθνικών γαιών σε αγρότες, πράγμα το οποίο άρχισε να έχει ευεργετικές επιδράσεις στο σύνολο της

αγροτικής παραγωγής.¹¹¹ Μάλιστα έχουμε για πρώτη φορά την καλλιέργεια διαφόρων φυτειών με εξαγωγικά προϊόντα, όπως είναι η κορινθιακή σταφίδα. Η σταφίδα αυτή αποτελούσε το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας, καθώς κάλυπτε ούτε λίγο ούτε πολύ το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας στον 19^ο αιώνα. Μετά το 1878, χρονολογία κατά την οποία η γαλλική οινοπαραγωγή υπέστη τρομερή καταστροφή στις σοδειές της από την φυλλοξήρα, η κορινθιακή σταφίδα μπήκε δυναμικά στη γαλλική αγορά, γιατί ως τότε εξαγόταν κυρίως στη χώρα της Αγγλίας (οι Άγγλοι την χρησιμοποιούσαν κατά βάση στην παρασκευή της περίφημης αγγλικής πουτίγκας).¹¹²

Για το λόγο αυτό, η ζήτηση των ελληνικών κρασιών, αλλά και της σταφίδας αυξήθηκε κατακόρυφα. Στην Ελλάδα με την εφαρμογή της συνεχούς επανεπένδυσης του αγροτικού πλεονάσματος, η παραγωγή του 1850 τετραπλασιάστηκε ως το 1870 και έφτασε στο σημείο να οκταπλασιαστεί ως το 1890.¹¹³ Είναι προφανές πως το κράτος είχε κάθε συμφέρον πλέον να ενθαρρύνει την αμπελοκαλλιέργεια, αφού αυτή ήταν που δημιουργούσε εύπορους υπηκόους και απέδιδε παράλληλα αρκετά μεγάλα φορολογικά έσοδα. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος των σταφιδοπαραγωγών περιοχών, το οποίο κάλυπταν οι Εθνικές Γαίες έμενε αναξιοποίητο. Και αυτό για το λόγο ότι οι καλλιεργητές δεν είχαν καμία διάθεση να επενδύσουν κόπο και χρήμα σε ένα κομμάτι γης το οποίο δεν ήταν δικό τους. Έτσι δημιουργήθηκαν οι ισχυρές αυτές πιέσεις που οδήγησαν στη διανομή της γης στους αγρότες.

Οι Έλληνες χωρικοί της εποχής αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες γης και περίπου 350.000 οικογένειες επωφελήθηκαν από την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση.¹¹⁴ Η επέκταση όμως των αμπελοκαλλιεργειών επηρέασε αρκετά αρνητικά την παραγωγή των δημητριακών και την εποχή εκείνη σημειώνεται το χρόνιο σιτιστικό έλλειμμα της χώρας με άμεσο αποτέλεσμα την δαπάνη τεραστίων συναλλαγματικών αποθεμάτων για εισαγωγές.¹¹⁵ Είναι γεγονός ότι την δεκαετία του 1870 ξεριζώθηκαν ακόμα και αιωνόβιοι ελαιώνες προκειμένου να μετατραπούν σε αμπελώνες, γεγονός το οποίο μακροχρόνια είχε αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα.¹¹⁶

¹¹¹ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος, σελ. 180 και σελ. 430.

¹¹² Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ.183.

¹¹³ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.78.

¹¹⁴ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ.183.

¹¹⁵ Ι., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, *ό.π.*, σελ.31.

¹¹⁶ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.78.

Ωστόσο, το 1890 η γαλλική οινοπαραγωγή άρχισε να αποκαθίσταται και σε συνδυασμό με την επιβολή δασμών, την πτώση της ζήτησης και της τιμής της σταφίδας και την υπερπαραγωγή της χρονιάς 1892-1893, επέφεραν μεγάλη ζημιά στην ελληνική οικονομία.¹¹⁷ Η σταφιδική κρίση με την παράλληλη μείωση του ξένου συναλλάγματος συνέβαλε ως ένα σημείο και στην κήρυξη πτώχευσης από το ελληνικό κράτος το 1893. Έδειξε κατά κύριο λόγο και με ουσιαστικό τρόπο ότι η αγροτική παραγωγή έπρεπε να προσανατολιστεί σε νέες παραγωγικές μεθόδους, ξεπερνώντας όλες τις παλιές αγροτικές δομές. Η κρίση του 1893 ανάγκασε τους σταφιδοπαραγωγούς της Πελοποννήσου είτε να μεταναστεύσουν στην Αμερική για εξεύρεση εργασίας είτε να μετακινηθούν στην περιοχή της Αθήνας, η οποία είχε ξεκινήσει να μετατρέπεται στο νέο οικονομικό κέντρο της χώρας με τις διάφορες μεταποιητικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν στην περιοχή.¹¹⁸

Πριν όμως τη σταφιδική κρίση, που ξέσπασε στην Ελλάδα με κρίσιμα όπως απεδείχθη για τη χώρα αποτελέσματα, προηγήθηκε η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881. Τότε, οι Τούρκοι ιδιοκτήτες του θεσσαλικού κάμπου αναγκάστηκαν να μεταβιβάσουν τις ιδιοκτησίες τους σε μεγάλους Έλληνες εμπόρους και χρηματιστές του εξωτερικού. Με τον τρόπο αυτό, οι Έλληνες της διασποράς απέκτησαν αρκετά μεγάλες περιουσίες, ενώ από την άλλη οι καλλιεργητές έχασαν όποια προνόμια είχαν λάβει από το Οθωμανικό δίκαιο. Έτσι, μετατράπηκαν σε απλούς μισθωτές της γης και όταν μάλιστα έληγε το μισθωτήριο συμβόλαιο, ο μεγαλογαιοκτήμονας είχε την δυνατότητα να τους διώξει από το τσιφλίκι του.¹¹⁹

Είναι αναμφισβήτητο πως μια τέτοια εξέλιξη, σηματοδότησε την ανατροπή της πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στη μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία μέχρι τότε ήταν εχθρική. Υπό την πίεση των νέων γαιοκτημόνων και των μεγάλων κεφαλαιούχων του εξωτερικού, η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη μετέβαλε πλήρως την πάγια γεωργική πολιτική του ελληνικού κράτους, προκειμένου να προστατεύσει την μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία των τσιφλικιών.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, κάτω από την πίεση των μεγαλογαιοκτημόνων Ελλήνων του εξωτερικού, άλλαξε την πολιτική του ελληνικού κράτους και πήρε μέτρα προστασίας των τσιφλικιών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η έναρξη μεγάλων

¹¹⁷ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.79.

¹¹⁸ Κ., Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977, σελ.85.

¹¹⁹ Κ., Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σελ. 119.

συγκρούσεων μεταξύ των τσιφλικούχων και των κολίγων από το 1881 έως το 1910 (δολοφονία Μαρίνου Αντύπα το 1907, σύγκρουση στο Κιλελέρ το 1910). Η αντίδραση των κολίγων εναντίον των αυθαιρεσιών των τσιφλικάδων μετατράπηκε άμεσα σε ένα κίνημα που είχε μεγάλη απήχηση και υποστήριξη και στα αστικά κέντρα και που είχε ως κεντρικό του αίτημα την διανομή της γης στους αγρότες.¹²⁰

Συνοψίζοντας σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να πούμε ότι είναι προφανές το γεγονός ότι ενώ η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση το 1871 δημιούργησε ένα εκτεταμένο και κοινωνικά συντηρητικό στρώμα εύπορων μικροϊδιοκτητών, την περίοδο 1881-1895 στις απελευθερωμένες περιοχές της Θεσσαλίας και της Άρτας εμφανίστηκε στο προσκήνιο το πρόβλημα της μεγάλης γαιοκτησίας. Η όποια ελπίδα γεννούσε το γεγονός της προσάρτησης της Θεσσαλίας για την ουσιαστική επίλυση του προβλήματος της αυτάρκειας στα δημητριακά διαψεύστηκε. Αντίθετα μάλιστα, σημειώθηκε αρκετά μεγάλη μείωση στην παραγωγή των σιτηρών και αυτό οφειλόταν κυρίως στη διατήρηση του θεσμού των τσιφλικιών και στην παράλληλη υποβάθμιση της θέσης των κολίγων.¹²¹

Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την Ανεξαρτησία, στη θέση των τσιφλικούχων Τούρκων είχε υπεισέλθει το ελληνικό κράτος πλέον και ο σχηματισμός των Εθνικών Γαιών είχε παρεμποδίσει το σχηματισμό μεγάλης ιδιοκτησίας και την συνακόλουθη προλεταριοποίηση των αγροτών. Οι πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Άρτας ήταν τούρκικα τσιφλίκια και πριν γίνει η προσάρτηση, οι Οθωμανοί τσιφλικάδες επειδή φοβούνταν μια πιθανή εθνικοποίηση των κτημάτων τους, έσπευσαν να πουλήσουν τα τσιφλίκια τους σε Έλληνες κεφαλαιούχους.¹²²

Οι νέοι αυτοί τσιφλικάδες, ενισχυμένοι από την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος και από το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας που ίσχυε στην Ελλάδα, συγκροτούσαν μια ισχυρή ομάδα μεγαλογαιοκτημόνων, οι οποίοι μετέβαλλαν τις καλλιεργητικές σχέσεις εις βάρος των κολίγων.¹²³ Έτσι, για πρώτη φορά στην Ελλάδα εμφανίζεται ένα αγροτικό ζήτημα και ένα πρόβλημα αναδασμού της γης, τα οποία ταλανίζουν την χώρα ήδη από τα πρώτα βήματα της ανεξαρτησίας της.

¹²⁰ Καίτη, Αρώνη-Τσίχλη, «*Το αγροτικό ζήτημα*» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5ος, Αθήνα 2003, σελ.89.

¹²¹ Καίτη, Αρώνη-Τσίχλη, *ό.π.*, σελ.85.

¹²² Κ., Βεργόπουλος, «*Ο ανανεωμένος εθνισμός*» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977, σελ.70.

¹²³ Κ., Τσουκαλάς, «*Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895*» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών 1977, σελ.12.

Εντούτοις, είναι φανερές οι αναπτυξιακές και εκσυγχρονιστικές προθέσεις των ανθρώπων εκείνων που επιθυμούν να γίνει μια ουσιαστική αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και οι οποίοι ως φαίνεται επεδίωκαν τη διανομή της γης, όχι μόνο για να αυξήσουν τα δημόσια έσοδα του κράτους, αλλά κυρίως γιατί πίστευαν ότι αποδίδοντας την κυριότητα στους κατόχους των εθνικών γαιών θα αναπτύσσονταν η αγροτική παραγωγή και συνάμα η οικονομία στο σύνολό της. Και αυτό θα γινόταν εφικτό με την άνοδο του προσωπικού ενδιαφέροντος των καλλιεργητών, με την αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά και με την ένταξη της γης στο εμπορευματικό κύκλωμα.

Ένας άλλος αρκετά σημαντικός παράγοντας που ώθησε στη διανομή των εθνικών γαιών, ήταν η μεγάλη επέκταση της καλλιέργειας, της παραγωγής γενικά και των εξαγωγών της κορινθιακής σταφίδας. Το γεγονός αυτό εμπειρείχε και τη μεγάλη οικονομική σημασία που απέκτησε στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους μετά το 1830. Η συνεχής και υψηλή διεθνής ζήτηση της σταφίδας, δημιούργουσε ένα μόνιμο κίνητρο για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών, κάτι το οποίο ερχόταν, σε πλήρη αντίθεση με το καθεστώς της ενοικιαζόμενης εθνικής γης και το οποίο έθετε αντικειμενικά όρια στην ανάπτυξη της καλλιέργειας.¹²⁴

Ως εκ τούτου, από τη στιγμή που το υπάρχον καθεστώς των εθνικών γαιών έθετε φραγμούς στην παραπέρα ανάπτυξη της καλλιέργειας και του εμπορίου της κορινθιακής σταφίδας και επομένως στην συνεχή αύξηση των δημοσίων εσόδων από το συγκεκριμένο προϊόν, το ελληνικό κράτος δεν είχε κανένα λόγο να είναι αντίθετο σε μια διανομή της γης. Μάλιστα ευελπιστούσε ότι μέσα από αυτή, θα πετύχαινε μια ακόμη μεγαλύτερη αύξηση, τόσο του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα όσο και των φορολογικών του εσόδων.

Την προοπτική της διανομής των εθνικών γαιών την αντιμετώπιζαν ευνοϊκά και οι ακτήμονες καλλιεργητές. Κι αυτό όχι μόνο γιατί ήθελαν να γίνουν ιδιοκτήτες ενός κομματιού γης, αλλά και γιατί ευελπιστούσαν ότι σαν ιδιοκτήτες θα απαλλάσσονταν από τον φόρο της επικαρπίας και έτσι θα μπορούσαν να αυξήσουν τα κέρδη που τους υπόσχονταν η καλλιέργεια των διαφόρων φυτειών και ιδιαίτερα της σταφίδας. Άλλωστε, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε και το γεγονός ότι τόσο οι στρεμματικές αποδόσεις της κορινθιακής σταφίδας, όσο και οι τιμές πώλησής της

¹²⁴ Β., Πατρώνης, «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993, σελ. 57-85.

ήταν πολύ ανώτερες από κάθε άλλο αγροτικό προϊόν την εποχή εκείνη.¹²⁵ Είναι γεγονός ότι η υψηλή τιμή πώλησης της σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές αποτελούσε αρκετά μεγάλη πρόκληση για τους μικροκαλλιεργητές της βόρειας και της δυτικής Πελοποννήσου, με αποτέλεσμα αυτοί να στραφούν μαζικά προς τη σταφιδοπαραγωγή, παρόλο που το κόστος της ήταν πολύ μεγαλύτερο από κάθε άλλη καλλιέργεια.

Θα πρέπει να επισημαίνουμε πως η σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση λειτούργησαν τελείως αμφίδρομα και επηρέασαν άμεσα την ελληνική ύπαιθρο κατά το 19^ο αιώνα. Απαντώντας άμεσα στην ευνοϊκή πορεία των τιμών της κορινθιακής σταφίδας στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αγοράς, οι αγρότες της βόρειας Πελοποννήσου έσπευσαν να επεκτείνουν τις σταφιδαμπέλους, περιορίζοντας τις άλλες μορφές καλλιέργειας. Αποτέλεσμα αυτού ήταν από τη δεκαετία του 1840 και έπειτα, η σταφίδα να πάρει την όψη μονοκαλλιέργειας στην περιοχή. Στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν, η παραπέρα επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και προς τη δυτική Πελοπόννησο, πήρε πιο μόνιμα χαρακτηριστικά και είχε ως άμεση συνέπεια να ενταχθεί η Ελλάδα ως μονοεξαγωγική χώρα στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας.

Απέναντι σε αυτή τη νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και που έδινε τρομερή ώθηση στη σταφιδική οικονομία, το καθεστώς των εθνικών γαιών λειτουργούσε με τρόπο ανασταλτικό. Η κατάργηση του καθεστώτος αυτού δηλαδή και η άμεση διανομή της γης, αποτελούσε πηγαία πλέον επιθυμία τόσο των ακτημόνων αγροτών, όσο κυρίως και του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος των μεγαλοκτηματιών και σταφιδεμπόρων, που δέσποζε στην οικονομική ζωή της περιοχής. Η οικονομική ανάπτυξη μέσα από την αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών της κορινθιακής σταφίδας αποτέλεσε μία από τις κυριότερες αιτίες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871.¹²⁶ Ωστόσο, η παραπέρα επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και του σταφιδεμπορίου, κατά την περίοδο 1871-1892, υπήρξε κύρια συνέπεια της διανομής της γης.

¹²⁵ Θ., Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.90.

¹²⁶ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ.183.

Η δημιουργία εθνικής οικονομίας και του α' τραπεζικού συστήματος

Η ιστορία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος ξεκινά από τα πρώτα κίολας χρόνια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για τα χρόνια στα οποία ο Ιωάννης Καποδίστριας προσπαθεί να αναδιοργανώσει το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Έτσι, το 1828 και ενώ τα οικονομικά του κράτους είναι σε χαοτική κατάσταση, προσπαθεί με την ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστηριακής Τράπεζας¹²⁷ να βάλει μια γενικότερη τάξη στα πράγματα. Ωστόσο, η διάρκεια ζωής της τράπεζας αυτής δεν ήταν και πολύ μεγάλη, καθώς οι χρηματοδοτικές πηγές εξαντλούνται σύντομα και είναι σχεδόν αδύνατο να βρεθούν άλλες και να τις υποκαταστήσουν. Τα ιδρυτικά κεφάλαια της τράπεζας αυτής είχαν προέλθει από διάφορες δωρεές και καταθέσεις εύπορων Ελλήνων και ξένων κεφαλαιούχων. Όμως, αυτά δεν ήταν αρκετά για την υγιή της λειτουργία και την κάλυψη των διαφόρων πιστωτικών ή δανειακών αναγκών, με αποτέλεσμα το 1833 να διαλυθεί.

Στο πλαίσιο νοικοκυρέματος του νέου και ανεξάρτητου κράτους και της οικονομίας του, ο βασιλιάς Όθωνας, λίγα χρόνια μετά τον ερχομό του στην Ελλάδα, κρίνει απαραίτητη την ίδρυση Τραπεζικού συστήματος σύμφωνα με τα πρότυπα των Δυτικών κρατών. Κύριο μέλημα του είναι η αναδημιουργία του πιστωτικού συστήματος, που ως τότε βρίσκεται πραγματικά σε πρωτόγονη κατάσταση. Η εξαγωγή της σταφίδας και άλλων αγροτικών προϊόντων ήταν άμεσα συνυφασμένες με τη λειτουργία του. Στο πλαίσιο αυτό των εμπορικών δραστηριοτήτων, οι έμποροι αρκετές φορές λειτουργούσαν ως δανειστές, με τοκογλυφικούς αρκετές φορές όρους και συνεπώς οι παραγωγοί βρίσκονταν υπό καθεστώς διαρκούς εκμετάλλευσης. Την ίδια περίοδο, οι άλλοι κλάδοι της παραγωγής δεν διέθεταν τις απαραίτητες πιστώσεις κι έτσι δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν περαιτέρω σε νέα επιχειρηματικά ανοίγματα.

Συνεπώς, η δημιουργία τραπεζών και τραπεζικού συστήματος γενικότερα θα ήταν εύστοχη σε αυτή τη χρονική στιγμή και θα εξυπηρετούσε δύο κυρίως σκοπούς. Κατά πρώτον, θα εξασφάλιζε στους επιχειρηματίες τα απαραίτητα κεφάλαια για να αναπτυχθούν, χωρίς κανένα ίχνος τοκογλυφίας και τη δημιουργία οργανωμένης αγοράς με ασφάλεια πρωτοβουλιών. Κατά δεύτερο λόγο, θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της κυβέρνησης, όπως την διαχείριση δανείων ή της έκδοσης χαρτονομίσματος.

¹²⁷ Ν., Σοϊλεντάκης, ό.π., σελ.55.

Έτσι, φτάνουμε στην καθοριστική, για τα ελληνικά δεδομένα, ημερομηνία του 1841, όπου και ιδρύεται η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος στην Αθήνα, με αρκετούς κύριους μετόχους αυτή τη φορά. Πρόκειται για τον κεφαλαιούχο Ιωάννη-Γαβριήλ Εϋνάρδο (Γάλλος τραπεζίτης και θερμός φιλέλληνας), το ελληνικό κράτος (20% επί του αρχικού κεφαλαίου), μερικοί Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της διασποράς, καθώς επίσης και διάφορες ξένες προσωπικότητες από το χώρο της οικονομίας και της πολιτικής. Τα κεφάλαια για την ίδρυση της τράπεζας προέρχονται κυρίως από το εξωτερικό, ενώ παράλληλα είναι εμφανής και η παρουσία διαφόρων παραγόντων του κράτους στις πρώτες διαδικασίες δημιουργίας της.

Πρώτος διοικητής και θεμελιωτής της Εθνικής Τράπεζας είναι ο Γεώργιος Σταύρου, ενώ τα επόμενα χρόνια θα γίνει προσπάθεια διεύρυνσής της, με την συμμετοχή νέων κεφαλαίων από κεφαλαιούχους και εμπόρους, όπως είναι ο Ράλλης, ο Σκουζές, κ.α. Κύρια δραστηριότητα της τράπεζας αυτής αποτελεί η έκδοση χαρτονομίσματος, ενώ παράλληλα και η εξάπλωση του δικτύου της σε άλλες πόλεις, για την καταπολέμηση της τοκογλυφίας.¹²⁸

Στα πρώτα στάδια της ίδρυσής της, η τράπεζα λειτουργούσε χωρίς σαφή προσανατολισμό, καθώς οι υπάρχουσες συνθήκες της ελληνικής οικονομίας ήταν δύσκολο να μεταβληθούν γρήγορα και δραστικά. Ωστόσο, διέθετε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, αυτό του εκδοτικού δικαιώματος. Σύμφωνα με αυτό, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος είχε το εκδοτικό προνόμιο, δηλαδή το δικαίωμα να εκδίδει και να κυκλοφορεί χαρτονόμισμα , για ένα μέρος ή για το σύνολο της ελληνικής επικράτειας για 87 ολόκληρα χρόνια, δηλαδή από το 1841 μέχρι το 1928. Είναι το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κατά το οποίο η ελληνική τράπεζα διατήρησε το προνόμιο αυτό.

Νομισματική μονάδα από το 1841 έως το 2001 ήταν η δραχμή. Στο χρονικό διάστημα των 87 χρόνων, η Εθνική Τράπεζα κυκλοφόρησε σε διαδοχικές εκδόσεις, 71 τραπεζογραμμάτια διαφόρων αξιών. Οι αξίες αυτές κυμαίνονταν μεταξύ 1 δρχ. και 5.000 δρχ.¹²⁹ Πέρα από τις άλλες πιστωτικές λειτουργίες, η Εθνική Τράπεζα απέκτησε το δικαίωμα της έκδοσης ανώνυμων τραπεζικών γραμματίων, δηλαδή

¹²⁸ Γεράς., *Νοταράς, Ζήσ., Συνοδινός*, Εϋνάρδος Ιωάννης Γαβριήλ (Eynard Jean-Gabriel 1775-1863), <https://argolikivivliothiki.gr/2012/05/18/eynard-jean-gabriel/>, (τελευταία πρόσβαση : 18.5.2012).

¹²⁹ *Άρθρο 12. Το εκδοτικό προνόμιο*, <https://ha.nbg.gr/el/explore/exhibitions/Μόνιμες%20εκθέσεις/permanent-exhibitions-a/the-right-to-issue-banknotes>, Εθνική Τράπεζα- ιστορικό αρχείο.

έκδοσης χαρτονομισμάτων, τα οποία δεν θα ξεπερνούσαν τα 2/5 της αξίας του κεφαλαίου της.

Η Εθνική Τράπεζα και οι διεργασίες της δεν έμειναν μόνο στην Αθήνα, αλλά επεκτάθηκαν και σε άλλες επαρχιακές πόλεις, όπως στην Ερμούπολη και στην Πάτρα τα επόμενα χρόνια. Έτσι, σε ένα πρώτο βαθμό, αντιμετωπίστηκε η ασύδοτη τοκογλυφία και συνεπώς κερδήθηκε η εμπιστοσύνη του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό την οδήγησε στην περαιτέρω διεύρυνσή της, όσον αφορά το μετοχικό της κεφάλαιο και την αποδοχή της ως το κυρίαρχο τραπεζικό σύστημα του ελληνικού χώρου στο βάθος των δεκαετιών. Αυτό που πέτυχε τελικώς η Εθνική Τράπεζα ήταν να διευρύνει τον υποανάπτυκτο τομέα της ελληνικής οικονομίας και να δώσει μια σταθερότητα και εμπιστοσύνη επενδύσεων στον επιχειρηματικό τομέα αφενός και στο ίδιο το κράτος αφετέρου. Έτσι, έχουμε από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα, την δημιουργία αρκετών τραπεζικών και ασφαλιστικών ιδρυμάτων.

Πρώτη ιδρύθηκε η Ιονική Τράπεζα το 1839 με έδρα το Λονδίνο, με θέσπισμα της Γερουσίας των Ηνωμένων Πολιτειών Ιονίων Νήσων που βρίσκονταν υπό αγγλική κυριαρχία. Η ναυτική τράπεζα ιδρύθηκε το 1860 με αρχικό κεφάλαιο 2 εκατομμύρια δραχμές και 20.000 μετοχές και παρόλο που ξεκίνησε ως τράπεζα με ευοίωνες προοπτικές, λειτούργησε αργότερα ως ανώνυμη ασφαλιστική εταιρεία.¹³⁰ Το 1872 ιδρύθηκε η Γενική Πιστωτική Τράπεζα, που προήλθε από τη συνένωση δύο τραπεζών που είχαν ιδρύσει όμιλοι ομογενών επιχειρηματιών (όμιλος Α.Συγγρού : Εμπορική και Πιστωτική Τράπεζα της Ελλάδος και όμιλος Ε.Βαλτατζή : Τράπεζα της επί των κινητών Πίστεως.)

Αργότερα, το 1873, ιδρύθηκε η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως, με προσανατολισμό τη χρηματοδότηση της βιομηχανίας και των μεγάλων έργων υποδομής.¹³¹ Στο κεφάλαιό της συμμετείχε με μικρό μειοψηφικό μερίδιο η Εθνική Τράπεζα, αλλά βασικός μέτοχος ήταν οι ομογενείς και οι γηγενείς επιχειρηματίες. Οι αιτίες που ώθησαν τους ομογενείς επιχειρηματίες να φτιάξουν αυτή την τράπεζα, σχετίζονται με το πρώτο φανέρωμα μιας εμβρυώδους εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας που σημειώνεται την εποχή αυτή. Επίσης, η Σταφιδική Τράπεζα της

¹³⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', σελ. 182-184

¹³¹ Χρ., Αγριαντώνη, ό.π., σελ.63.

Ελλάδος ιδρύθηκε το 1899, με σκοπό να στηρίξει την προώθηση του εθνικού μας προϊόντος.¹³²

Υπάρχουν επίσης και ίχνη της σημερινής τράπεζας της Alpha Bank, καθώς το 1879 ο Ιωάννης Φ.Κωστόπουλος δημιούργησε αρχικά μια εμπορική επιχείρηση στην Καλαμάτα, όπου αργότερα έγινε Τράπεζα Καλαμών, μετονομάστηκε πιο μετά σε Τράπεζα Πίστεως και πήρε την σημερινή της ονομασία όπως τη γνωρίζουμε.¹³³ Το 1882 ιδρύεται η Προνομιούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας με έδρα το Βόλο και αποσκοπεί στις γεωργικές δραστηριότητες της περιοχής. Το 1893 ιδρύεται η Τράπεζα Αθηνών, που είναι η πρώτη τράπεζα καταθέσεων στην Ελλάδα και για πρώτη φορά εμφανίζεται η έννοια της αποταμίευσης σε εγχρήματη μορφή.¹³⁴ Τέλος το 1899 έχουμε τη δημιουργία της Τράπεζας Κρήτης, με έδρα της τα Χανιά. Λειτουργεί ως εκδοτική τράπεζα, ως τράπεζα κτηματικής πίστης, αγροτική και τράπεζα πίστεως επί των κινητών αξιών.¹³⁵

¹³² Καίτη, Αρώνη-Τσίγλη, *Ο πόλεμος της σταφίδας*, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=110103>, (τελευταία πρόσβαση : 18.4.1999).

¹³³ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.64.

¹³⁴ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.64.

¹³⁵ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.64.

Η αγροτική παραγωγή και η Εθνική Τράπεζα

Η Ελλάδα υπήρξε από το 19^ο αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1950 μια κατεξοχήν αγροτική χώρα, όπου η γεωργία αποτελούσε τη βάση της ελληνικής οικονομίας. Η παραγωγή ωστόσο παρέμενε σε αρκετά μέτριο επίπεδο, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης των διαφόρων υποδομών, της ύπαρξης του κατάλληλου εξοπλισμού, των απαραίτητων καλλιεργητικών μεθόδων, αλλά και της ανάλογης εκπαιδευτικής υποδομής. Οι αγρότες μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα στο μεγαλύτερο ποσοστό τους όργωναν με το αλέτρι, το οποίο έσυραν ζώα και ακολουθούσαν καλλιεργητικές μεθόδους, που διέφεραν ελάχιστα από αυτές της αρχαιότητας ή του μεσαίωνα.

Ωστόσο, πολλοί ήταν οι παράγοντες εκείνοι, οι οποίοι σε συνδυασμό με τη γενικότερη οικονομική στενότητα, τους πολέμους και την ελλιπή ενημέρωση, διαμόρφωσαν ένα κλίμα με πολλές ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες που εξωθούσαν το αγροτικό δυναμικό στην καθυστέρηση, στην εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση ή ακόμη, στην καλύτερη περίπτωση, στην σταδιακή ενσωμάτωση στο αστικό περιβάλλον. Αρκετά νωρίς διαπιστώθηκε η ανάγκη για την παροχή συστηματικής γεωργικής εκπαίδευσης προκειμένου να επιλυθεί το μόνιμο και για πολλές δεκαετίες επισιτιστικό πρόβλημα.

Παράλληλα το ίδιο ίσχυε και με την ανάγκη στελέχωσης των υπηρεσιών του κράτους με εξειδικευμένο προσωπικό, η οποία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την σωστή αναδιάρθρωση των γεωργικών υπηρεσιών και για την αύξηση και τη γενικότερη βελτίωση της γεωργικής παραγωγής. Στη συνέχεια, όσο τα προβλήματα εντείνονταν και διογκώνονταν, η ενίσχυση της γεωργικής παραγωγής, η λήψη διαφόρων διοικητικών μέτρων, αλλά και η εφαρμογή μιας αγροτικής πολιτικής, αποτέλεσαν άμεση ανάγκη και προτεραιότητα του ελληνικού κράτους.

Έτσι και μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έστω και λίγο καθυστερημένα θα λέγαμε, έγινε κατανοητή η σημασία της άμεσης παροχής γεωργικής εκπαίδευσης για την επίλυση των κρίσιμων και σύνθετων προβλημάτων του αγροτικού χώρου. Την αναγκαιότητα αυτή και τη σημασία της γεωργικής εκπαίδευσης, διέκρινε πρώτος ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και κάτι τέτοιο μάλιστα αποτέλεσε βασικό μέλημα της πολιτικής του, ήδη από τα πρώτα ακόμη χρόνια της ύπαρξης του ελεύθερου νέου

ελληνικού κράτους. Για το λόγο αυτό, προχώρησε στην ίδρυση της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας στο Ναύπλιο το έτος 1829.¹³⁶

Είναι γεγονός ότι όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου κατά το 19^ο αιώνα, έτσι και η ελληνική οικονομία και πιο συγκεκριμένα από το 1832 και έπειτα, βασιζόταν στην αγροτική κυρίως παραγωγή, η δομή όμως της οποίας δεν είχε εξελιχθεί αρκετά σημαντικά από τα χρόνια της τουρκοκρατίας.¹³⁷ Χαρακτηριστικό της οικονομίας αυτής την περίοδο εκείνη ήταν ο διαχωρισμός της σε δύο είδη οικονομίας, αυτήν στον τομέα της επιβιώσεως και η άλλη στον τομέα της αγοράς.¹³⁸

Η οικονομία της επιβιώσεως υπονοούσε την σχετική αυτάρκεια και ασχολία του ατόμου, με τη χρήση αρκετών και διαφόρων παραγωγικών ενεργειών, προκειμένου να εξασφαλισθεί η αυτάρκεια αυτή. Από την άλλη πλευρά, η οικονομία αγοράς προϋποθέτει τον καταμερισμό της εργασίας, την περαιτέρω εξειδίκευση, καθώς και την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών με χρήματα και με το μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησης. Την εποχή που έφθασε ο Όθων στην Ελλάδα, η οικονομία της επιβίωσης ίσχυε κυρίως στην ενδοχώρα της ηπειρωτικής Ελλάδος, ενώ η πιο εξελιγμένη οικονομία της αγοράς λειτουργούσε στα παράλια και τα νησιά.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ελλάδα το 1832 είχε θέσει σε εφαρμογή ένα τεράστιο έργο ανασυγκρότησης, με τις καλές προοπτικές ευοδοσίας που προσέφεραν οι δυτικοί τρόποι. Παράλληλα όμως, ερχόταν αντιμέτωπη με τις όποιες δυσχέρειες δημιουργούσαν οι εσωτερικές αντίξοες συνθήκες, τις οποίες βίωνε ο ελληνικός πληθυσμός στην καθημερινότητά του. Ο πληθυσμός που περιλάμβανε η νεοσύστατη ελληνική επικράτεια ανερχόταν περίπου στις 750.000. Είναι γεγονός ότι το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού ξεπερνούσε τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού της επικράτειας και διατηρούσε τις θεμελιώδεις κοινωνικές δομές που είχε διαμορφώσει πριν από την Επανάσταση.¹³⁹

Η ελληνική οικονομία βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην αγροτική παραγωγή, η οποία αποτελούσε το βασικό συντελεστή του εθνικού εισοδήματος και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έφταναν το 46% του εδάφους. Ένα άλλο σημαντικό

¹³⁶ Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Γεωργική Σχολή Τίρυνθας (1829)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2008/11/11/γεωργικη-σχολη-τιρυνθας-1829/>, (τελευταία πρόσβαση : 11.11.2008).

¹³⁷ Π., Πιζάνιας, *Ο Αγροτικός κόσμος στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4ος, Αθήνα 2003, σελ.85.

¹³⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', σελ. 94-96.

¹³⁹ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ.85-86.

γνώρισμα της αγροτικής οικονομίας ήταν και το αρκετά μεγάλο ποσοστό της κρατικής ιδιοκτησίας.¹⁴⁰ Όπως είχαμε προαναφέρει, το ελληνικό κράτος εθνικοποίησε τις οθωμανικές γαίες και από τη στιγμή που διέθεσε ένα πολύ περιορισμένο μέρος τους σε πρώην αγωνιστές, διατήρησε σχεδόν το σύνολο στη δική του ιδιοκτησία. Άφησε όμως την εξ' ολοκλήρου χρήση του και την ελευθερία μεταβίβασης των εδαφών, μεταξύ ιδιωτών (των εθνικοποιημένων γαιών στους αγροτικούς πληθυσμούς δηλαδή), επιβάλλοντας ως ανταπόδοση έναν επιπρόσθετο φόρο επί του συνόλου της παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό, δημιούργησε εθνική γη για όλους, έναντι κάποιων ιδιαίτερων φόρων, μία λύση ουσιαστικά που δημιούργησε ένα καθεστώς μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας.¹⁴¹

Ωστόσο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο κλάδος της γεωργίας είχε υποστεί αρκετά μεγάλες και σημαντικές καταστροφές κατά τη διάρκεια του ένοπλου Αγώνα για την απελευθέρωση.¹⁴² Ο αγροτικός πληθυσμός βρέθηκε σε κατάσταση παραγωγικής ένδειας προς το τέλος της Επανάστασης και το κεφάλαιο που είχε υποστεί τις σημαντικότερες καταστροφές ήταν κυρίως το ζωικό. Παρόλα αυτά, η κτηνοτροφία αποκαταστάθηκε σχετικά γρήγορα θα λέγαμε και συνέβαλε στην παραγωγή του εθνικού πλούτου συνολικά και σχεδόν στον ίδιο βαθμό με τις εμπορευματικές καλλιέργειες.¹⁴³

Λίγο αργότερα και με την αποκατάσταση της ειρήνης στον ελλαδικό χώρο, οι αγρότες μπόρεσαν να αφιερωθούν πλέον στην καλλιέργεια της γης. Τα γεωργικά προϊόντα παράγονταν σε σημαντικές ποσότητες και σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καλύπτουν τις διάφορες εσωτερικές καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού και να εξάγονται τα όποια πλεονάσματά τους στο εξωτερικό. Αυτό που καθόριζε το βαθμό εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής ήταν το ποσοστό κατανάλωσης στο σύνολο της παραγόμενης ποσότητας.¹⁴⁴

Στη γεωργία, όπως και στον τομέα της κτηνοτροφίας παρατηρούμε μια αρκετά εντυπωσιακή ποσοτική ανάπτυξη. Η παραγωγή κυρίως των δημητριακών έφτασε σε διπλάσια ποσά και ήταν μάλιστα ικανό να καλύπτει το 80% των καλλιεργούμενων εδαφών το 1860. Ωστόσο, το ποσοστό συμμετοχής τους στη συνολική αξία της

¹⁴⁰ Οδ., Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας» στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών. 1977, σελ.194.

¹⁴¹ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ.87 και σελ. 91.

¹⁴² Ι.Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, *ό.π.*, σελ. 97.

¹⁴³ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ. 88.

¹⁴⁴ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ. 90.

αγροτικής παραγωγής περιοριζόταν μόλις στο 39%.¹⁴⁵ Το πρόβλημα αυτό οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη χρήση πρωτόγονων μεθόδων σιτοκαλλιέργειας. Οι συνθήκες αυτές λοιπόν οδηγούσαν αρκετά συχνά τους ακτήμονες, ακόμα και τους ίδιους τους μικροϊδιοκτήτες, σε μια μόνιμη απειλή για έλλειψη σιταριού που θα κάλυπτε τις όποιες ανάγκες. Έτσι, τους εξωθούσε συχνά στο να φύγουν από την πατρίδα τους και να εγκατασταθούν αλλού, όπου δεν θα έρχονταν αντιμέτωποι με τέτοιου είδους προβλήματα που θα απειλούσαν την οικονομική τους επιβίωση.¹⁴⁶

Η πιο σημαντική αναδιάρθρωση που έγινε κατά την περίοδο αυτή αφορούσε στην ανάπτυξη των διαφόρων εμπορευματικών καλλιεργειών. Τα αμπέλια, η σταφίδα, το λάδι, ο καπνός, τα σύκα, το βαμβάκι κ.α., το 1860 κάλυπταν το 20% του συνόλου των καλλιεργούμενων εδαφών. Αν εξαιρέσουμε την σταφίδα και τα ξερά σύκα που παράγονταν αποκλειστικά για να πουληθούν στις αγορές, οι καλλιεργητές πωλούσαν μόνο τα πλεονάσματα των προϊόντων, εφόσον είχαν αφαιρέσει τις διαθέσιμες ποσότητες που προορίζονταν για αυτοκατανάλωση.¹⁴⁷

Όπως προαναφέραμε, ένας παράγοντας που στερούσε τον τομέα της γεωργίας από την ανάπτυξη και την πρόοδο, ήταν το γεγονός ότι οι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη με αρκετά πρωτόγονες τεχνικές και με τη χρήση υποτυπώδους εξοπλισμού. Αν αναλογιστούμε ότι ύστερα από την αφαίρεση των σπόρων και του προϊόντος (που χρειαζόταν για τη συντήρηση των καλλιεργητών), τους απόμεινε ελάχιστο πλεόνασμα για να βελτιώσουν τις συνθήκες παραγωγής¹⁴⁸, θα κατανοήσουμε γιατί έμπαινε φρένο στην ανάπτυξη στον τομέα αυτό. Είναι γεγονός ότι το χρήμα για τον αγροτικό πληθυσμό ήταν ένα αγαθό πολύ σπάνιο και δυσεύρετο.

Τι συνέβαινε όμως πραγματικά με την αγροτική παραγωγή και σε τι κατάσταση βρισκόταν την περίοδο εκείνη; Πού προσανατολίστηκε δηλαδή η αγροτική παραγωγή από την αρχή της και για ποιους λόγους; Τα αναμενόμενα αποτελέσματα για το κράτος, αλλά και για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας μετά την απελευθέρωση δεν άργησαν να φανούν. Αμέσως μόλις οι αγρότες έγιναν οι κύριοι ιδιοκτήτες της γης, που μέχρι τότε καλλιεργούσαν ως ενοικιαστές, προσανατόλισαν την παραγωγή τους στις πιο κερδοφόρες καλλιέργειες και ιδιαίτερα σε εκείνες που προορίζονταν για εξαγωγή (όπως η σταφίδα, το βαμβάκι και ο καπνός). Οι ανερχόμενες εξαγωγές των

¹⁴⁵ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ. 89.

¹⁴⁶ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ. 47.

¹⁴⁷ Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ. 89.

¹⁴⁸ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ. 182.

προϊόντων απέφεραν αυξανόμενα δημόσια έσοδα, κυρίως από την είσπραξη των τελωνειακών δασμών εξαγωγής, αλλά και παράλληλα από την ραγδαία εισροή ξένου συναλλάγματος στη χώρα.

Ωστόσο, η επέκταση των φυτειών σαφώς και έδειξε πως στην πορεία είχε και κάποια ανεπιθύμητα αποτελέσματα για την οικονομία. Για παράδειγμα, η καλλιέργεια των δημητριακών περιορίστηκε μόνο στα λιγιστά μεγάλα αγροκτήματα, τα οποία είχαν εξαιρεθεί από τη μεταρρύθμιση. Με τον τρόπο αυτό, μεγάλωνε το διατροφικό έλλειμμα της χώρας και ταυτόχρονα η δαπάνη του ξένου συναλλάγματος για την εισαγωγή σιτηρών έφτασε να απορροφά ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του αποθέματος που εξοικονομούσε στην οικονομία η εξαγωγή της σταφίδας. Παρόλα αυτά, ο Κουμουνδούρος θεωρούσε πως θα έλυne οριστικά το επισιτιστικό πρόβλημα άμεσα με την προσάρτηση της Θεσσαλίας¹⁴⁹, εφόσον ο πλούσιος σε σιτηρά θεσσαλικός κάμπος θα γινόταν από εδώ και στο εξής ο κατεξοχίν τόπος παραγωγής σιταριού και συνάμα το πολύτιμο συνάλλαγμα που θα έφερνε στη χώρα η εξαγωγή της σταφίδας, θα διοχετευόταν σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Όπως ήταν φυσικό, αυτή η γρήγορη ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής παρέσυρε στους ρυθμούς της και τον τομέα του εξωτερικού εμπορίου, που γνώρισε την ίδια πάνω κάτω ανάπτυξη. Οι εξαγωγές σημείωσαν αρκετά μεγάλη άνοδο σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας που ακολούθησε την αγροτική μεταρρύθμιση, αν εξαιρέσουμε μόνο τα χρόνια της κρίσης του ανατολικού ζητήματος (1875-78). Κάτι τέτοιο οφειλόταν κυρίως στην αύξηση των εξαγωγών της σταφίδας, η οποία έφτασε μάλιστα να καλύπτει το 50-70% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας. Εκτός από τη σταφίδα, ακολουθούσαν και οι εξαγωγές των βιομηχανικών πρώτων υλών (τα ορυκτά και ο μόλυβδος).¹⁵⁰

Από την άλλη πλευρά, μειώθηκαν αισθητά θα λέγαμε οι εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων, τα οποία χρησίμευαν ως πρώτες ύλες στη βιομηχανία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε το βαμβάκι, το οποίο είχε παρουσιάσει θεαματική άνοδο ως εξαγωγικό προϊόν στα χρόνια του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου (1862-67). Η αποκατάσταση όμως της αμερικανικής προσφοράς βαμβακιού στην Ευρώπη μετά το

¹⁴⁹ Γ., Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, XII, σελ. 416- 417.

¹⁵⁰ Θ., Καλαφάτης, *«Η αγροτική οικονομία. Όψεις της αγροτικής ανάπτυξης»*, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.5, Αθήνα 2003, σελ. 72.

1867, δημιούργησε αναμενόμενη κρίση στην ελληνική βαμβακοπαραγωγή και την ανάγκασε έτσι να προσανατολίσει την πρόσφορα της στην εσωτερική αγορά.

Τα αγροτικά προϊόντα διατροφής παρέμειναν στην πρώτη θέση, με κύριο εισαγόμενο προϊόν το σιτάρι. Ο ρυθμός αύξησης των εισαγωγών του σιταριού ήταν μάλιστα αρκετά πιο γρήγορος από το ρυθμό αύξησης των εξαγωγών της σταφίδας, με αποτέλεσμα να μεγαλώνει συνέχεια το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Έτσι λοιπόν είναι σαφές πως η εξέλιξη του εξωτερικού εμπορίου ανέδειξε δύο βασικά προϊόντα, τη σταφίδα για τις εξαγωγές και το σιτάρι για τις εισαγωγές.

Όσον αφορά τώρα το εσωτερικό εμπόριο και τη διεύθυνση της εσωτερικής αγοράς, η έλλειψη δρόμων επιδρούσε καταλυτικά στην αργή ανάπτυξή τους, εξαιτίας του κόστους και των δυσκολιών στη μεταφορά των προϊόντων. Αντίθετα, το εμπόριο που γινόταν από τη θάλασσα, είχε αναπτυχθεί πολύ περισσότερο. Σε αυτό συνέβαλε και η κρίση της ιστιοφόρου ναυτιλίας, που είχε στρέψει τις δραστηριότητες της στην εξυπηρέτηση των εγχώριων συναλλαγών, μέχρι να αντικαταστήσει τα ιστιοφόρα με τα ατμόπλοια και να ριχτεί έτσι πάλι στον ανταγωνισμό με τη ναυτιλία των ευρωπαϊκών κρατών.

Παρά τις νέες οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και τις διαφαινόμενες προοπτικές ανάπτυξης με την ίδρυση του Ελληνικού κράτους και παρά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, τα πράγματα δεν φαίνεται να έπαιρναν την αναμενόμενη τροπή. Κι αυτό γιατί οι αγροτικές οικογένειες συνέχισαν να ανακυκλώνουν τις παλιές σχέσεις δανεισμού με τους ιδιώτες, συνήθως εμπόρους, οι οποίοι εφαρμόζαν τοκογλυφικούς όρους, αποσπώντας πολλές φορές από τους γεωργούς επιτόκια που κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 15% και που έφταναν ακόμα και το 45%.¹⁵¹ Ωστόσο, το Ελληνικό κράτος που δεν αγνοούσε τα δίκτυα αυτά του δανεισμού και τις επιπτώσεις τους στην παραγωγή και στο εμπόριο, προχώρησε στη δημιουργία μίας ελληνικής τράπεζας. Με τον τρόπο αυτό, θα είχε καλύτερο έλεγχο στα δημοσιονομικά τεκτενόμενα του τόπου και θα μπορούσε παράλληλα να διασφαλίσει την ασφάλεια από κάθε είδους εκμετάλλευση από τους τοκογλύφους.

Ως εκ τούτου, ίδρυσε την Εθνική Τράπεζα το 1841, με κεφάλαια τα οποία προέρχονταν κυρίως από το εξωτερικό. Κύριοι μέτοχοι της Εθνικής Τράπεζας αρχικά υπήρξαν ο Εϋνάρδος, το ελληνικό κράτος (σε ποσοστό μόλις 20%), διάφοροι Έλληνες της διασποράς και αρκετές ξένες προσωπικότητες της πολιτικής και της

¹⁵¹ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ. 179.

οικονομίας, ενώ αργότερα τις προσπάθειές της στήριξαν διάφοροι κεφαλαιούχοι έμποροι κυρίως της Ελλάδας (όπως Σκουλές και Ράλλης). Είχε ως ρητό στόχο της την διοχέτευση στην αγορά χαμηλότοκων δανείων, προκειμένου να ενισχύσει τους τομείς που έπασχαν την εποχή εκείνη, δηλαδή του εμπορίου και της αγροτικής παραγωγής.¹⁵² Για το λόγο αυτό η Εθνική Τράπεζα πριμοδοτήθηκε από το κράτος με το προνόμιο της έκδοσης των τραπεζογραμμάτων. Ως αποτέλεσμα αυτού ήταν τα χαμηλότοκα δάνεια να μην τα καρπώνονται οι μικροκαλλιεργητές αλλά οι μικρέμποροι, οι οποίοι κατάφεραν να πάρουν δάνεια με ετήσιο επιτόκιο μόλις 8-10%.

Είναι γεγονός ότι η Εθνική Τράπεζα παρέμεινε για δεκαετίες η κυρίαρχη τράπεζα σε ολόκληρη την Ελλάδα. Οι αρχικές δραστηριότητές της ήταν χωρίς σαφή προσανατολισμό και αυτό κυρίως λόγω των άσχημων οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στη χώρα μετά την απελευθέρωση. Παρόλα αυτά, στη συνέχεια γίνεται αρκετά μεγάλη διεύρυνση στο μετοχικό κεφάλαιο της τράπεζας αυτής, λόγω της εμπιστοσύνης που αναπτύχθηκε από την ελληνική κοινωνία και προχωρά μάλιστα σε επέκταση των δραστηριοτήτων της και στην επαρχία (όπως Ερμούπολη, Πάτρα κ.α.) για την περαιτέρω, όπως προαναφέρθηκε, αντιμετώπιση της τοκογλυφίας. Ωστόσο, εκεί όπως ήταν φυσικό, αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες και αντιδράσεις και προκειμένου μάλιστα να εδραιωθεί σε αυτούς τους τόπους, χρειάστηκε να παλέψει διαρκώς με διάφορους τοπικούς εμπορικούς, αλλά και με πολιτικούς παράγοντες.

Δυστυχώς όμως, αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τους όρους των τοκογλύφων.¹⁵³ Αυτοί είχαν δημιουργήσει ένα σύστημα, σύμφωνα με το οποίο οι έμποροι και οι χρηματιστές παρείχαν στην Τράπεζα τις απαιτούμενες εγγυήσεις, δανείζονταν από τα υπάρχοντα τραπεζικά κεφάλαια, τα χρησιμοποιούσαν για να ξαναδανείζουν τους αγρότες και καρπώνονταν την διαφορά μεταξύ του τραπεζικού επιτοκίου και της τοκογλυφίας. Η εφαρμογή αυτής της πολιτικής επέτρεψε στους τοκογλύφους να διατηρήσουν τον πλήρη έλεγχο της αγοράς, με την χρήση μάλιστα των διαθέσιμων τραπεζικών κεφαλαίων. Έτσι, παρόλες τις απέλπιδες προσπάθειες που έγιναν από την Εθνική Τράπεζα να χρηματοδοτήσει την παραγωγή και να σπάσει το δανειστικό μονοπώλιο των τοκογλύφων, τελικά εγκαταλείφθηκε.¹⁵⁴

¹⁵² Π., Πιζάνιας, *ό.π.*, σελ.97.

¹⁵³ Σπ., Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ. 179.

¹⁵⁴ Γ., Δερτιλής, *ό.π.*, σελ.85.

Τα δάνεια, η χρεοκοπία και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Μία πολύ σημαντική παράμετρος για την σωστή λειτουργία του νέου ελληνικού κράτους, ήδη από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, τόσο για την οργάνωση όσο και για την οικονομική ανασυγκρότηση, υπήρξε ο δανεισμός. Κάτι το πλέον φυσικό για ένα κράτος το οποίο ξεκινά από το μηδέν και που ουσιαστικά έπρεπε να αντιμετωπίσει τα τεράστια οικονομικά ζητήματα για το μέλλον και το παρόν του τόπου. Σε όλο αυτό θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι η χώρα δεν είχε λάβει και συνεπώς υιοθετήσει κάποιο οργανωμένο δημοσιονομικό σύστημα από το προηγούμενο καθεστώς.

Οι περιπέτειες των δανείων αυτών ξεκίνησαν από την χρηματαγορά του Λονδίνου κατά την περίοδο της απελευθέρωσης και συνεχίστηκαν με νέες συνάψεις λίγα χρόνια αργότερα, οι οποίες συνόδευσαν την άφιξη των Βαυαρών το 1832 στην Ελλάδα. Μεγάλο μειονέκτημα της δεύτερης αυτής περιόδου υπήρξε η άρνηση της πληρωμής των πρώτων δανείων που εξυπηρετούσαν τους σκοπούς της επανάστασης, από την κυβέρνηση του Όθωνα. Αποτέλεσμα αυτής της άρνησης, υπήρξε η άμεση οικονομική απομόνωση της χώρας από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές μέχρι περίπου το 1860.

Εκτός αυτών, ύστερα από τη δεκαετία του 1860, οι γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης που ακολούθησαν σε τομείς όπως το εμπόριο, τη βιομηχανία και τη ναυτιλία, καθώς και οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί οι οποίοι επήλθαν, ανάγκασαν τη χώρα να καταφύγει σε νέο δανεισμό. Ωστόσο, το γεγονός ότι η χώρα δεν διέθετε τους απαραίτητους πόρους, σε συνδυασμό με την συσσώρευση έκτακτων εξόδων, λόγω κυρίως των διαρκών εθνικών κρίσεων, επέτειναν την οικονομική δυσχέρεια και έκαναν ουσιαστικά δύσκολη έως και αδύνατη την όποια εξοικονόμηση κεφαλαίων για να δημιουργηθούν οι ανάλογες δημόσιες επενδύσεις. Οι επενδύσεις αυτές σε τομείς του δημοσίου θα έδιναν μια λύση στην προβληματική κατάσταση στο σύνολο της οικονομίας και θα μπορούσαν να δώσουν την κατάλληλη ώθηση που θα χρειαζόταν για την ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας.

Παρόλα αυτά, η χώρα έφτασε σε τέτοιο σημείο ώστε να ζητά συνεχώς την σύναψη νέων δανείων, προκειμένου να καλύψει τις νέες ανάγκες που ανέκυπταν, αλλά και την αποπληρωμή των τόκων των προηγούμενων δανείων και έτσι να διογκώσει το δημόσιο χρέος κατά τη δεκαετία του 1880.¹⁵⁵ Μέσα σε λίγα χρόνια μάλιστα, η χώρα

¹⁵⁵ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.68.

από τον συνεχή εξωτερικό δανεισμό έφτασε στο σημείο να χρωστά ποσά τα οποία ήταν πολλαπλάσια από τον ετήσιο προϋπολογισμό της. Τι σκοπούς όμως εξυπηρετούσαν τώρα αυτά τα δάνεια και ποιες από τις πραγματικές ανάγκες του ελληνικού κράτους κάλυπταν;

Η κάλυψη κυρίως των τρεχόντων ελλειμμάτων των εθνικών προϋπολογισμών απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος των δανείων αυτών, καθώς επίσης και οι δαπάνες του στρατού για πολεμικές επιχειρήσεις και απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού. Μεγάλο μέρος ακόμη των δανείων αυτών διατέθηκε και για την αποπληρωμή παλαιότερων δανείων μαζί με τους τόκους που τα συνόδευαν. Όπως είναι φυσικό, ένα μικρό μόνο μέρος απέμενε για διάθεση για να εξυπηρετηθούν οι πραγματικές ανάγκες του κράτους.¹⁵⁶ Ωστόσο, έστω και αυτό το μικρό ποσό έπρεπε να θεωρηθεί απαραίτητο για τη χώρα, καθώς χωρίς αυτά οι παραγωγικές επενδύσεις και τα δημόσια έργα δεν θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν.

Ξεκινώντας από την απελευθέρωση κι έπειτα και ενώ βρισκόμαστε μπροστά στο οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο έχει φτάσει ο Ιωάννης Καποδίστριας, τα οικονομικά της χώρας είναι σε κατάσταση δραματική. Παρόλες τις συνεχείς και επίμονες προσπάθειες για σύναψη νέου δανείου από τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις, έρχεται η άρνηση του εξωτερικού δανεισμού και η Ελλάδα βυθίζεται ξανά στην αβεβαιότητα. Το δάνειο των 60 εκατομμυρίων δραχμών, το οποίο οι τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις αρνήθηκαν στον Καποδίστρια, το προσέφεραν απλόχερα τώρα στον βασιλιά Όθωνα, μετά από την επιλογή του ως πρώτου βασιλιά του νεοσύστατου Βασιλείου της Ελλάδας.¹⁵⁷

Η παροχή του δανείου αυτού εγκρίθηκε με τον όρο ότι αυτά τα χρήματα θα χρησιμοποιηθούν για να καλύψουν τα έξοδα συντήρησης του βαυαρικού στρατού, αλλά και τις γενικές ανάγκες του ελληνικού κράτους. Οριζόταν ακόμη σε αυτά που συμφωνήθηκαν ότι το δάνειο αυτό θα το παραχωρούσαν σε τρεις ισόποσες δόσεις, ανάλογα με τις ανάγκες της χώρας και ότι η Ελλάδα όφειλε να πληρώνει τους τόκους και τα τοκοχρεολύσια από τα δικά της έσοδα. Μάλιστα έθεταν στους όρους αυτούς σαν προτεραιότητα ότι πριν από κάθε άλλη υποχρέωση από τα δημόσια έσοδα, θα

¹⁵⁶ Ν., Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, ζ' έκδοση, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1972, σελ.103.

¹⁵⁷ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.65-66.

προηγούνταν η εξόφληση των τόκων και των τοκοχρεολυσίων για τη διασφάλιση της εξυπηρέτησης του δανείου.¹⁵⁸

Ωστόσο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, οι σπατάλες ήταν ατελείωτες για τον Όθωνα. Το 1842 μάλιστα ο προϋπολογισμός έκλεισε με αρκετά μεγάλο έλλειμμα, γεγονός το οποίο οδήγησε αναγκαστικά σε αναστολή των πληρωμών. Τότε, οι Προστάτιδες Δυνάμεις αποφάσισαν να παρέμβουν κι έτσι οι απεσταλμένοι από το Συνέδριο του Λονδίνου, αφού εξέτασαν εξονυχιστικά τα οικονομικά της Ελλάδας, επέβαλλαν τελικά ετήσια μείωση των δαπανών του προϋπολογισμού, καθώς και την παραχώρηση των εισπράξεων από το Τελωνείο της Σύρου (το οποίο ήταν από τα πλουσιότερα), για την εξυπηρέτηση του δανείου.¹⁵⁹ Ο βασιλιάς Όθωνας αποδέχτηκε το σχετικό πρωτόκολλο που υπεγράφη, αλλά δεν πρόλαβε ουσιαστικά να το εφαρμόσει, καθώς στις 3 Σεπτεμβρίου του 1843, η "συνταγματική επανάσταση" τον ανάγκασε να αναστείλει την εξυπηρέτηση του δανείου, βυθίζοντας έτσι την Ελλάδα για δεύτερη φορά στη χρεοκοπία.¹⁶⁰

Ύστερα από το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (το 1856), οι Προστάτιδες Δυνάμεις αποφάσισαν να στείλουν στην Ελλάδα τριμελή επιτροπή προκειμένου να ερευνήσουν περαιτέρω τα οικονομικά του ελληνικού κράτους και να επιβάλλουν τους όρους τους για την εξυπηρέτηση ενός νέου δανείου. Μετά από έλεγχο που διενεργήθηκε, η επιτροπή αυτή έκρινε ότι η Ελλάδα είχε μια καλή κρατική διοίκηση και θα μπορούσε πλέον να τηρήσει τις υποχρεώσεις της απέναντι στους δανειστές. Γι' αυτό λοιπόν και επειδή έβλεπαν να υπάρχει αύξηση των κρατικών εσόδων, πρότειναν να ορισθεί ελάχιστος όρος συνεισφοράς σε 900.000 φράγκα. Η λύση αυτή έγινε αποδεκτή από την ελληνική κυβέρνηση, με την παράλληλη υποχρέωση ότι στην εξυπηρέτηση του δανείου αυτού θα δεσμευόταν και το 1/3 των εισπράξεων του Τελωνείου της Σύρου. Ανάλογη δέσμευση είχε γίνει και λίγα χρόνια πιο πριν για τα δάνεια της Ανεξαρτησίας, τα οποία είχαν εξοφληθεί.¹⁶¹

Λίγα χρόνια αργότερα, επικρατούν νέες οικονομικές συνθήκες για την Ελλάδα μετά το 1864, όπου οι κρατικές δαπάνες διευρύνονται και οι εξελίξεις τρέχουν. Η χώρα αναγκάζεται να προσφεύγει σε συνεχείς δανεισμούς και παράλληλα δέχεται φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις από το Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος θέτει μετά το 1875

¹⁵⁸ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.67-68.

¹⁵⁹ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.69-70.

¹⁶⁰ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.71-72.

¹⁶¹ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.75-76.

σε εφαρμογή τα φιλόδοξα σχέδιά του για την εκτέλεση μεγάλων έργων υποδομής στη χώρα. Είναι σαφές πως έργα σαν κι αυτά που περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο με τον εξωτερικό δανεισμό.¹⁶²

Εκτός αυτού, την περίοδο αυτή ο εξωτερικός δανεισμός ήταν ακόμη απαραίτητος και για τις διάφορες εξοπλιστικές ανάγκες του στρατού, ο οποίος έπρεπε να βρίσκεται διαρκώς σε κατάσταση ετοιμότητας μέσα στο αβέβαιο σκηνικό των Βαλκανίων. Ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας όταν η Ελλάδα απέκτησε πρόσβαση στα διεθνή χρηματιστήρια, ύστερα από ρύθμιση για τις οφειλές των παλαιότερων δανείων και μάλιστα σε μια εποχή που ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων.¹⁶³

Την εποχή εκείνη, η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό ήταν συνειδητή επιλογή και μια συνηθισμένη άλλωστε διεθνής πρακτική (των ελληνικών κυβερνήσεων και ιδίως του Χαρίλαου Τρικούπη).¹⁶⁴ Ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν αρκετά αισιόδοξος για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας και τις δυνατότητες της συνάμα να αποπληρώνει εν καιρώ τα δάνεια. Αυτή του η αισιοδοξία προερχόταν και ενισχυόταν από την επέκταση της χώρας, από την παρουσία των ομογενών και από τα ποικίλα επιχειρηματικά σχέδια που εκκολάπτονταν στον περίγυρο την εποχή εκείνη. Από το συνολικό ποσό των δανείων, περίπου τα μισά κάλυψαν τις στρατιωτικές δαπάνες, τα δημόσια έργα, τους σιδηρόδρομους και το οδικό δίκτυο. Τα υπόλοιπα χρήματα διατέθηκαν για την κάλυψη έκτακτων δαπανών, για την κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και ακόμα για την ίδια την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους.¹⁶⁵

Φαίνεται λοιπόν ότι ένα μεγάλο μέρος του δημόσιου χρέους οφειλόταν κυρίως σε καταναλωτικές δαπάνες, οι οποίες είχαν αυξηθεί υπέρμετρα και ένα πολύ μικρότερο μέρος του σε διάφορες επενδυτικές δαπάνες, οι οποίες ούτως ή άλλως ήταν σε έργα υποδομής και επομένως ήταν μακροχρόνιας απόδοσης. Είναι γεγονός ότι οι όροι των δανείων επιβάρυναν ακόμη περισσότερο το δημόσιο χρέος. Σαν να μην έφτανε αυτό, η ξαφνική υποτίμηση της δραχμής, που ξεκίνησε ήδη από το 1885, αλλά και που συνεχίστηκε με ακόμη μεγαλύτερη ένταση από το 1890 και έπειτα, κατέστησε τις

¹⁶² Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.68.

¹⁶³ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.67.

¹⁶⁴ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.68.

¹⁶⁵ Ν., Σβορώνος, *ό.π.*, σελ.103.

ετήσιες τοκοχρεωλυτικές δόσεις αν μη τι άλλο δυσβάσταχτες για ολόκληρο τον κρατικό προϋπολογισμό.¹⁶⁶

Είναι αρκετά ξεκάθαρο λοιπόν, αλλά και μαθηματικά εξακριβωμένο πως υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η χώρα μακροχρόνια δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις οικονομικές της υποχρεώσεις. Ο Χαρίλαος Τρικούπης επιδίωξε την χρηματοδότηση και πάλι του δημόσιου χρέους και ύστερα από την αποτυχία των προσπαθειών του τον Δεκέμβριο του 1893, διατύπωσε από το βήμα της Βουλής την περίφημη φράση «δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Αυτό σήμαινε ουσιαστικά την στάση πληρωμών των χρεολυσίων του κράτους και παράλληλα τον περιορισμό στην πληρωμή τόκων στο 30% των οφειλομένων. Άμεσο αποτέλεσμα αυτού ήταν ο αποκλεισμός της Ελλάδας από ένα νέο δανεισμό και ταυτόχρονα η δέσμευση αρκετά σημαντικών εσόδων της, προκειμένου να πληρωθούν οι πιστωτές της.¹⁶⁷

Μετά από αυτό το βαρυσήμαντο γεγονός για το μέλλον της χώρας, ακολούθησαν αρκετές διαπραγματεύσεις με τους κατόχους των ομολογιών των ελληνικών δανείων, αλλά παρόλα αυτά υπήρξαν δυστυχώς άγονες για αρκετό χρονικό διάστημα. Ύστερα και από την ήττα του 1897 από τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο, η Ελλάδα με την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη αναγκάστηκε τελικά να δεχθεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ).¹⁶⁸

Πρόκειται για ένα θεσμό ο οποίος είχε εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες που είχαν βρεθεί σε κατάσταση πτώχευσης και απαρτιζόταν από αντιπροσώπους των Δυνάμεων. Έργο τους θα ήταν η επίβλεψη για την καταβολή αποζημίωσης στην Τουρκία και η είσπραξη προσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Η ΔΟΕ ανέλαβε την είσπραξη των εγχώριων προσόδων (όπως ήταν φόροι, μονοπώλια, χαρτόσημα, έσοδα τελωνείων κ.λπ.) για την εξυπηρέτηση του χρέους, ενώ η όλη εκκαθάριση, αλλά και η καταβολή της τουρκικής αποζημίωσης, διευκολύνθηκε μέσω της έκδοσης εγγυημένου δανείου 170 εκατομμυρίων από τις Δυνάμεις, υπό την εποπτεία της βέβαια.¹⁶⁹

Εάν αναλογιστούμε τα παραπάνω δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί για την Ελλάδα πλέον, φαίνεται πως αυτή αποχαιρετά το 19^ο αιώνα έχοντας στις αποσκευές της τους χειρότερους οιωνούς : μια οικονομική χρεοκοπία (το 1893), μια στρατιωτική

¹⁶⁶ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.91.

¹⁶⁷ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.89- 90.

¹⁶⁸ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.107.

¹⁶⁹ Ν., Σοϊλεντάκης, *ό.π.*, σελ.118.

ήττα χωρίς λόγο και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (το 1897), την σταφιδική κρίση στις νότιες επαρχίες με τα συνεπακόλουθά της και το αδιέξοδο με τα τσιφλίκια στη Θεσσαλία, την πλήρη βιομηχανική στασιμότητα, καθώς και την δημογραφική αφαιμάξη από την μεγάλη υπερπόντια μετανάστευση.

Ωστόσο, η πραγματικότητα όμως αυτή η ζοφερή εικόνα δείχνει να ξεπερνιέται σχετικά γρήγορα, καθώς διαπιστώνεται μια μικρή, αλλά ταυτόχρονα σημαντική ανάταξη της οικονομίας στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όταν καταγράφεται μια αναμφισβήτητη πρόοδος και βελτίωση σε αρκετούς δείκτες της οικονομίας.¹⁷⁰ Για παράδειγμα, ύστερα από την μείωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (στη δεκαετία του 1890), είχαμε την κατακόρυφη άνοδο των τιμών στα χρόνια 1910-11. Επιπλέον, η σταφιδική κρίση άρχισε να ξεπερνιέται κι αυτή σταδιακά με τη δημιουργία της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, γνωστής και ως «Προνομιούχος» (1882-1899).¹⁷¹

Εκτός αυτού, έχουμε έντονη κινητικότητα και σε άλλους τομείς, καθώς η βιομηχανία επεκτείνεται περισσότερο, η εμπορική ναυτιλία γίνεται ατμοκίνητη πλέον και αναπτύσσει διεθνείς δραστηριότητες, οι τράπεζες επεκτείνονται κι αυτές σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, όπως επίσης και οι ελληνικές επιχειρήσεις οι οποίες κυριαρχούν στα μεγάλα λιμάνια και εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (όπως στη Σμύρνη, στην Αλεξάνδρεια και στην Θεσσαλονίκη). Όλα δείχνουν πως οι επιδόσεις των δημοσιονομικών μεγεθών θα ξεπεράσουν ακόμα και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις. Κάτι τέτοιο οφείλεται σαφώς και στο Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο: *«Η δημοσιονομική πειθαρχία την οποία επέβαλε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος μπορεί να δυσχέραινε τη χρηματοδότηση της στρατιωτικής ανασυγκρότησης, στο βαθμό φυσικά που κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό χωρίς πρόσβαση στις διεθνείς αγορές και να περιορίζε τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού κράτους, αλλά από την άλλη πλευρά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια πιο συγκροτημένη και ορθολογική αντιμετώπιση των δημοσίων δαπανών».*¹⁷²

¹⁷⁰ Χρ., Αγριαντώνη, *ό.π.*, σελ.70

¹⁷¹ Χρ., Αγριαντώνη, *«Η Ελληνική Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού 1870-1909»*, στο Β., Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000*, τόμος 5^{ος}, Αθήνα 2003, σελ.68.

¹⁷² Κ., Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα 2013.

Επίλογος

Πώς μπορούμε να αναφερθούμε στην εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας; Με ποιους όρους θα την προσεγγίσουμε καλύτερα; Μπροστά σε ένα μελλοντικό ενδεχόμενο μιας πτώχευσης της Ελλάδας, εξαιτίας του τεράστιου εξωτερικού δημόσιου χρέους, είναι χρήσιμο να ανατρέξουμε στις αντίστοιχες περιπτώσεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Η μελέτη της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας θα μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε πιο αποτελεσματικά το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης που τυχόν βιώνουμε ως κράτος εμείς ή κάποια άλλη χώρα και ενδεχομένως, να «προβλέψουμε» τις εξελίξεις που έρχονται.

Προς όλο αυτό και βάζοντας μια παρένθεση, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε κάποιους όρους της οικονομίας. Στο μακρινό παρελθόν για παράδειγμα, ο όρος οικονομική κρίση σήμαινε ότι οι οικονομικές προσπάθειες των ανθρώπων ματαιώνονταν (λ.χ. εξαιτίας ενός πολέμου) ή τα αγαθά που παρήγαγαν, καταστρέφονταν ή χάνονταν από δυσμενείς καιρικές συνθήκες, από λεηλασία ή από άλλες αιτίες. Ύστερα από την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της τεχνολογίας, οικονομική κρίση σημαίνει ουσιαστικά ότι υπάρχει παραγωγή ή υπερπαραγωγή προϊόντων, αλλά δεν υπάρχει αντίστοιχη ζήτηση, γιατί το αγοραστικό κοινό δεν μπορεί να τα αγοράσει, επειδή δεν έχει επαρκές εισόδημα (από ανεργία ή από κάποια άλλη αιτία). Συνέπεια των κρίσεων για τις βιομηχανίες είναι ότι αναγκάζονται να μειώσουν την παραγωγή. Αυτό σημαίνει ότι χρειάζονται λιγότερο προσωπικό, λιγότερες πρώτες ύλες, λιγότερα μεταφορικά μέσα, με άμεση συνέπεια την αύξηση της ανεργίας, άρα και κατ' επέκταση τη μείωση της αγοραστικής δύναμης.

Ένας άλλος προσφιλής μας όρος είναι αυτός της χρεοκοπίας ενός κράτους, με τον οποίο εννοούμε την «αδυναμία πληρωμής των χρεών, επειδή οι οφειλές προς τους πιστωτές υπερβαίνουν τα οικονομικά διαθέσιμα». Συγγενής όρος είναι και αυτός της πτώχευσης ενός κράτους, που σημαίνει την αδυναμία του να ανταποκριθεί στις οικονομικές του υποχρεώσεις, εσωτερικές και κυρίως εξωτερικές. Η κατάσταση αυτή δηλώνεται με επίσημη εξαγγελία της ίδιας της κυβέρνησης, ότι δηλαδή αδυνατεί να πληρώσει τα ληξιπρόθεσμα χρέη της χώρας (είτε εξ ολοκλήρου, είτε ενός μόνο μέρους ή και των τόκων τους).

Για να επανέλθουμε στο θέμα μας λοιπόν, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, προσπάθησε εξ αρχής να αναδιοργανώσει και να θέσει τους νέους όρους που θα

διέπουν την ελληνική οικονομία. Μέσα από μακροσκελή σχέδια και παρεμβατισμούς, κρατικούς ή μη, προσπάθησε να στήσει την ελληνική οικονομία μακριά από τους καιροσκοπισμούς και τα τυχόν εξωγενή συμφέροντα, δημιουργώντας έτσι ένα οργανωμένο Τραπεζικό Σύστημα. Έτσι, θα ξεκολλούσε από τις σκιές του παρελθόντος και θα επιδιόταν σε ένα κυνήγι ανάπτυξης μέσω μιας πρώιμης εκβιομηχάνισης.

Η επίτευξη του παραπάνω στόχου συνδεόταν άμεσα με την εξέλιξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας, μέσω της ενίσχυσής τους κυρίως με κρατικούς πόρους. Επίσης, ευεργετική για τους δείκτες της ελληνικής οικονομίας θα ήταν και η σωστή εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Στη φάση αυτή, κρινόταν απαραίτητη και η επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου που θα κάλυπτε τις εμπορικές ανάγκες του ελλαδικού χώρου (σε πρώτη φάση), όπως επίσης και η βελτίωση του οδικού δικτύου μέσα από μια σειρά δημοσίων έργων.

Όλα αυτά σωστά ως προς την σχεδίαση και την επίτευξή τους. Μια σειρά όμως από ανεπιτυχή γεγονότα και συγκυρίες οδήγησαν αναπάντεχα στην παρεμπόδιση δημιουργίας των. Το ελληνικό κράτος, από την απελευθέρωση μέχρι και σήμερα, έχει βρεθεί τέσσερις φορές στην ανάγκη να κηρύξει στάση πληρωμών και πτώχευση. Και όλες οι πτωχεύσεις μέχρι σήμερα συνδέθηκαν άμεσα ή έμμεσα με σημαντικές πολιτικές εξελίξεις, που σημάδεψαν την πολιτική και κοινωνική ζωή. Η Ελλάδα, παρόλα αυτά, έβρισκε πάντα το δρόμο της ανάκαμψης και κατάφερε, μέσα από αρκετές και επίπονες προσπάθειες, να πετύχει την εκβιομηχάνισή της ως ένα σημείο, κάνοντας έτσι την απαραίτητη κοινωνικο-οικονομική της μεταστροφή.

Είναι γεγονός ότι από το 1833 και ύστερα, αναζητείται μια νέα πολιτική σκέψη στο ελληνικό έθνος. Η αναζήτηση αυτή εκλογικεύεται με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, το οποίο σύμφωνα με άρθρο της συνθήκης του 1832 στο Λονδίνο, παίρνει το χαρακτηρισμό “ανεξάρτητο”. Ωστόσο, η μοναρχική του υπόσταση καθορίζεται ταυτόχρονα και από την άμεση εξάρτησή του από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης. Αυτό, διαφαίνεται ξεκάθαρα ήδη από την εποχή του Ιωάννη Καποδίστρια, λίγα χρόνια πριν, όπου τότε η τύχη της Ελλάδος στηριζόταν στα χέρια των Ρώσων, οι οποίοι με τις ενέργειές τους θα καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό τις μελλοντικές εξελίξεις.

Η ιστορία θα αποδείξει περίτρανα τα παραπάνω, καθώς τη σκυτάλη μετά τη Ρωσία θα λάβει λίγο πιο μετά η Γερμανία, με τον ερχομό στη χώρα του βασιλιά Όθωνα. Λίγο αργότερα, τα γεγονότα υποδεικνύουν και την εμπλοκή άλλων Μεγάλων

Δυνάμεων με τον ερχομό του βασιλιά Γεωργίου του Α'. Η συνέχεια είναι η ίδια, καθώς θα συντελεστούν περαιτέρω εναλλαγές των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά τεκτονόμενα της Ελλάδας, ανάλογα με τα εκάστοτε συμφέροντα που ρυθμίζουν το γεωπολιτικό παιχνίδι στο χώρο της λεκάνης της Μεσογείου.

Όλα αυτά τα γεγονότα, μας δείχνουν την αναμφίβολη συμμετοχή των ξένων δυνάμεων κάθε φορά που η Ελλάδα ήθελε να 'νοικοκυρέψει' τα οικονομικά της και να αναζητήσει την ταυτότητά της, μακριά από το πολεμοχαρές παρελθόν της και την στασιμότητα σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Παρόλες τις αναρίθμητες μεταρρυθμίσεις, τις προσπάθειες εξεύρεσης λύσεων και τις πληθώρες διαμάχες και προστριβές μεταξύ πολιτικών και λαού, η οικονομία της Ελλάδος έπεφτε σε αδιέξοδο. Ατυχείς πολιτικοί σχεδιασμοί, πολλές φορές αντίθετοι με την κοινή ευρωπαϊκή θέληση, δημιουργούσαν νέες οικονομικές συνθήκες κάθε φορά για την Ελλάδα, ανατρέποντας έτσι ένα σταθερό και μακροχρόνιο σχεδιασμό ανοικοδόμησης του κράτους.

Και όλα αυτά συνέβαιναν δυστυχώς διότι η Ελλάδα πληρώνοντας τα λάθη ή και τις αδυναμίες του παρελθόντος, δεν κατάφερε να έχει από το Βυζάντιο και ύστερα ένα οργανωμένο κράτος. Μόνο σε ένα οργανωμένο κράτος θα μπορούσε να αναζητηθεί μια αυτόνομη πολιτική, όπου οι ευθύνες του πολίτη μέσα σε μια ελεύθερη πολιτεία θα αποτελούσαν το κεντρικό νήμα της πολιτικής σκέψης.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Διαδικτυακές Πηγές

- Ζεν., Αυγουστίνος, *Συνθήκες και Πρωτόκολλα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας*, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=154651>, (τελευταία πρόσβαση : 19.10.2003).
- Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, *Ο πόλεμος της σταφίδας*, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=110103>, (τελευταία πρόσβαση : 18.4.1999).
- Κάρ., Μπούσαλης, *Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και το «ανατολικό ζήτημα»*, <http://historyreport.gr/index.php/Στα-νεότερα-χρόνια/Διεθνή-Θέματα/1122-Η-συνθήκη-του-Κιουτσούκ-Καϊναρτζή-και-το-ανατολικό-ζήτημα>, (τελευταία πρόσβαση 15.3.2009).
- Κάρ., Μπούσαλης, *Οι συνθήκες του Πασάροβιτς (1718) και του Βελιγραδίου (1739)*, <http://historyreport.gr/index.php/Στα-νεότερα-χρόνια/Διεθνή-Θέματα/1123-Οι-συνθήκες-του-Πασάροβιτς-1718-και-του-Βελιγραδίου-1739>, (τελευταία πρόσβαση 28.4.2009).
- Γεράς., Νοταράς, Ζήσ., Συνοδινός, *Εϋνάρδος Ιωάννης Γαβριήλ (Eynard Jean-Gabriel 1775-1863)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/05/18/eynard-jean-gabriel/>, (τελευταία πρόσβαση : 18.5.2012).
- Νόμος περί μεταλλείων του Όθωνα (1861), (ΦΕΚ 44/Α/24-8-1861), https://www.scribd.com/document/361518509/NOMOS-ΠΕΡΙ-ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ-ΤΟΥ-ΟΘΩΝΑ-1861#from_embed.
- Αλέξ., Τότσικας, *Οικονομικές κρίσεις και χρεοκοπία (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2012/11/01/economic-crises/>, (τελευταία πρόσβαση : 1. 11. 2012).
- *Τρικούπης Χαρίλαος (1832-1896)*, <https://argolikivivliothiki.gr/2011/02/28/τρικούπης-χαρίλαος-1832-1896/>, (τελευταία πρόσβαση : 28. 2. 2011).
- *Άρθρο 12. Το εκδοτικό προνόμιο*, <https://ha.nbg.gr/el/explore/exhibitions/Μόνιμες%20εκθέσεις/permanent-exhibitions-a/the-right-to-issue-banknotes>, Εθνική Τράπεζα- ιστορικό αρχείο.
- Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Γ' Περίοδος, Β' Σύνοδος.

Β. Βιβλιογραφία

- ❖ Χρ., Αγριαντώνη, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», Ιστορικό αρχείο των εκδόσεων της Εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, 1986.
- ❖ Χρ., Αγριαντώνη, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τόμος 5^{ος}.
- ❖ Χρ., Αγριαντώνη, «Η ελληνική οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα» στο Β., Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4^{ος} Αθήνα 2003.
- ❖ Καίτη, Αρώνη-Τσίγλη, «Το αγροτικό ζήτημα» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5^{ος} , Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- ❖ Σπ., Ασδραχάς, «Η κατανομή και η σύνθεση της βιοτεχνίας. Βιοτεχνία της υπαίθρου και βιοτεχνία των πόλεων», στο Σπ., Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- ❖ Απ., Βακαλόπουλος, *Η ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4^{ος}&5^{ος}.
- ❖ Κ., Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- ❖ Κ., Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977.
- ❖ Γ., Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική Επανάσταση*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1984.
- ❖ Αλέξ., Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, (1996).
- ❖ Οδ., Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών. 1977.
- ❖ Θ., Καλαφάτης, «Η αγροτική οικονομία. Όψεις της αγροτικής ανάπτυξης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5^{ος} , Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- ❖ Εύη,Καρούζου, «Ζητήματα κατοχής Εθνικών γαιών», *Μνήμων* 12 ,(1989).
- ❖ Διον. ,Κόκκινος, *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδος*, τόμος 2^{ος}.
- ❖ Γ., Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, ΧΙΙ.
- ❖ Β., Κρεμμυδάς, *Νεότερη ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2001.
- ❖ Κ., Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013.
- ❖ Κ., Κωστής, Σ., Πετμεζάς, «Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα», κείμενο Χρ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», εκδ. Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2006.
- ❖ Κ., Κωστής, Σ., Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα*
- ❖ Γ., Μαργαρίτης, Σπ., Μαρκέτος, Κ.,Μαυρέας, Ν., Ροτζώκος, *Ελληνική Ιστορία*, τ. Γ΄, Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Ε.Α.Π., Πάτρα, 1999.
- ❖ Δ.Ν., Μαρωνίτης, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.5^{ος} , Αθήνα, *Ελληνικά Γράμματα*, 2003.

- ❖ Μ., Μαυροειδή, «Εμβρυώδης βιομηχανία, μισθωτή εργασία και μετανάστευση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο 1893-1912, Από τη χρεωκοπία στην ανάκαμψη, Ιστορικά-ένθετο της εφ. Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2011.
- ❖ Γ.Ν., Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού κράτους - πολιτικές προσεγγίσεις*, τόμος Α' (1832-1940), Β' έκδοση, εκδ. Α.Χριστάκη, Αθήνα 1998.
- ❖ Β., Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο 1980.
- ❖ Κ., Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.
- ❖ Β., Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία-Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και βοηθήματα, Αθήνα 2015.
- ❖ Β., Πατρώνης, «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (εισαγωγή-επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1993.
- ❖ Ι., Πετρόπουλος, - Αικ., Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Π', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1977.
- ❖ Π., Πιζάνιας, *Ο Αγροτικός κόσμος στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- ❖ Σπ. Γ., Πλουμίδης, *Όθων, Βασιλιάς της Ελλάδας. Μια αποτίμηση*, Ιστορία εικονογραφημένη, τ.513, Μάρτιος 2011.
- ❖ Θ.,Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1883-1922*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991.
- ❖ Ν., Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, ζ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1972.
- ❖ Αλέξ., Σβώλος, *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1972*, εκδ.Στοχαστής.
- ❖ Κ., Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700- 1800)*, Τόμος Β', Αθήνα 1981.
- ❖ Ν., Σοϊλεντάκης, *Δυστυχώς Επτωχέσαμεν - οι στάσεις πληρωμών (1827,1893,1932)*, εκδ. Παπαζήση (2012).
- ❖ Σ.Α. , Σπηλιωτάκης, *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1859.
- ❖ Μ. , Συναρέλλη, «Το οδικό δίκτυο. Κρατική πολιτική και οδοποιία το 19ο αιώνα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τ. 4^{ος}, Αθήνα 2003.
- ❖ Σωτ., Σωτηρόπουλος, *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου - Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*.
- ❖ Κ., Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών 1977.
- ❖ Αλέξ., Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19ος-20ός αιώνας. Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- ❖ Τζ., Χαρλαύτη, «Ιστιοφόρος ναυτιλία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.4^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- ❖ Μαρία-Χριστίνα, Χατζηγιάννου, «Το Ελληνικό εμπόριο στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- ❖ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο(1833-1843) Α' – Β'*, εκδ. ΜΙΕΤ, Β' έκδοση, Αθήνα 1997.